

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Kris, hållbarhet och samhällsförändring

Några centralplatser i Skandinavien
under yngre järnåldern

Claes Corlin

Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet
Arkeologiskt självständigt arbete, fördjupningsnivå, 15 Hp

Vt 2017

Handledare: Katarina Streiffert Eikeland

ÄMNE: Arkeologi, särskilt nordeuropeisk.

INSTITUTION: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

ADRESS: Box 200, 405 30 Göteborg.

TELEFON: 031-786 00 00 (vx).

HANDLEDARE: Katarina Streiffert Eikeland.

TITEL: Kris, hållbarhet och samhällsförändring: några centralplatser i Skandinavien under yngre järnåldern.

FÖRFATTARE: Claes Corlin.

ADRESS: Fjälltorpsvägen 5, 433 41 Partille.

E-POSTADRESS: c.corlin@bahnhof.se

TYP AV UPPSATS: Arkeologiskt självständigt arbete, fördjupningsnivå (halvfart distans), 15 Hp.

VENTILERINGSTERMIN: VT 2017.

Bild på titelsidan: Guldraketeat från Uppåkra, c. 500-talet. Statens historiska museer.

Abstract

Crisis, Sustainability, and Social Change: Some Central Sites in Scandinavia in the Late Iron Age.

Natural disasters may challenge the sustainability of societies. This Third Semester essay in Archaeology deals with some central sites in Scandinavia during the Migration Period (c. AD 400—600). The research question is in what way these centres were affected by the sudden climate change in AD 536—37, and the Justinian pest of AD 541. There are indications that certain places maintained or even increased their power and wealth after the crisis. It is suggested that this development partly was due to an availability of land deserted during the disasters, but also a consequence of political processes already in progress. – The author is a Swedish retired social anthropologist and international development worker.

Keywords: Archaeology, Sustainability, Resilience, Natural disasters, Social change, Central sites, Scandinavia, Iron Age, Migration period, Disaster theory.

Innehåll

1	Inledning	1
1.1	Bakgrund, kontext och motivering till uppsatsen	1
1.2	Syfte och frågeställningar	1
1.3	Forskningsöversikt, centralplatser.....	2
1.4	Teorianknytning	3
1.4.1	Begreppsdiskussion: hållbarhet och motståndskraft	3
1.4.2	Arkeologi och studiet av katastrofer	4
1.5	Material och metod.....	6
1.6	Avgränsningar	7
2	Centralplatserna	7
2.1	Samhällsstrukturen i södra Skandinavien under folkvandringstid.....	7
2.2	Beskrivning av centralplatser.....	9
2.2.1	Uppåkra, Skåne	9
2.2.2	Västra Vång, Blekinge.....	12
2.2.3	Slöinge, Halland.....	13
2.2.4	Sorte Muld, Bornholm.....	14
2.2.5	Gudme på Fyn.....	15
2.2.6	Gene, Ångermanland.....	17
2.3	Jämförelse av centralplatserna	18
3	Fimbulvintern och pesten.....	20
3.1	Orsaker och konsekvenser, globalt och lokalt	20
3.2	För och emot katastrofteorin.....	21
4	Diskussion	22
4.1	Strategier för att klara kriser	22
4.2	Kosmologi och platskontinuitet	23
4.3	Samhällsförändringar efter krisen	24
4.4	Hållbarhetens slut.....	26
4.5	Några teoretiska implikationer.....	28
4.6	Avslutande reflektioner	29
5	Sammanfattning.....	30
	Referenser	31
	Karta över centralplatserna	36

1 Inledning

1.1 Bakgrund, kontext och motivering till uppsatsen

Forskning kring samhällelig hållbarhet (*sustainability*) och motståndskraft mot påfrestningar (*resilience*) har på senare tid uppmärksammats inom arkeologin och angränsande vetenskaper (Torrence & Grattan 2002:3f.). Skälen till detta är såväl inom- som utomvetenskapliga. I arkeologin granskas och omprövas det tidigare vanliga synsättet om sociala formationer som relativt konstanta under en längre tid. Om vi i stället utgår från att förändring sker hela tiden och att mänskliga samhällen tvingas möta utmaningar i form av naturkatastrofer, krig eller andra svårigheter, uppstår frågor om och på vilka sätt de kan klara av dessa och ibland organisera sig på nya villkor (McGlade & van der Leeuw 1997).

I den allmänna debatten och forskningen uppmärksammas nutida naturkatastrofer och möjliga konsekvenser av pågående klimatförändringar. – Som socialantropolog och tidigare biståndsarbetare har jag medverkat i ett rekonstruktionsprojekt på Luzon, Filippinerna efter vulkanen Pinatubos utbrott 1991. Denna händelse och dess konsekvenser studeras även inom samtidsarkeologin (Crittenden & Rodolfo 2002). Kan vi lära oss något från det förflutna om hur samhällen har lyckats möta sådana utmaningar? I uppsatsen argumenteras för att arkeologin med dess diakrona tidsperspektiv har redskapen för att studera långtidseffekter av naturkatastrofer och andra omvälvande händelser.

Den här uppsatsen handlar om en besvärlig tid för människor i Skandinavien under 500-talet e. Kr. Romarriket hade delats och Västrom invaderats av germanska stammar, vilket fick till följd att de tidigare handelskontakterna minskade. År 536 inträffade en plötslig klimatförändring, kallad ”Fimbulvintern” efter den nordiska mytologin, som drabbade hela norra halvklotet ett antal år och orsakade missväxt. Den åtföljdes på kontinenten av den Justinianska pesten, en föregångare till Digerdöden. Sammantaget utplånades bortåt hälften av Europas befolkning (Gunn 2000). I Sverige övergavs byar och den brukade marken minskade kraftigt (Gräslund 2007). Parallellt med detta finns även områden som inte bara överlevde, utan dessutom ökade sitt inflytande under denna dramatiska tid.

1.2 Syfte och frågeställningar

Föreliggande arbete ämnar beskriva, analysera och jämföra några valda centralplatser i södra Skandinavien – som jämförelse även en i Norrland – under yngre järnålder och folkvandringstid. Med centralplats menas i det följande (fritt efter Helgesson 2002:22–28) ett ekonomiskt, politiskt, militärt, rituellt och kulturellt centrum i olika kombinationer, större eller mindre, samlat eller spritt över ett område: dessutom bestående över tid. Definitionen är med nödvändighet vag, eftersom dessa platser är av skiftande karaktär. Fokus ligger på händelserna i mitten av 500-talet och deras effekter. Detta görs i syfte att söka besvara följande frågeställningar:

- Vilka faktorer kan ha bidragit till att en del platser visat motståndskraft vid kriser?
- Kan förändringar i samhällsorganisationen från mitten av 500-talet ha ett samband med klimatförändringen och pesten?
- Går det att dra några allmänna slutsatser utifrån denna fallstudie om social förändring efter katastrofer?

1.3 *Forskningsöversikt, centralplatser*

Den mest omskrivna centralplatsen i Sverige är tveklöst Gamla Uppsala med dess tre mäktiga ”kungshögar” och andra anläggningar. Platsen har väckt intresse sedan stormaktstiden och avbildas storslaget i Erik Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna* från 1660-talet. Under den nationalromantiska eran ansågs Gamla Uppsala vara något av ”Svearikets vagga”.

Tillsammans med Adam av Bremens skildring av det hedniska templet och dess ritualer (som dock byggde på hörsägen och varvas med beskrivningar av fantasivarelser) utformades en berättelse om den förkristna religionen och det tidiga kungadömet. En mytologi som passade in i nationalismens historiekonstruktion. Carl Larssons mosaik i Göteborgs universitets aula är ett exempel.

Två av storhögarna grävdes ut i mitten av 1800-talet, då man gjorde en del fynd från Vendeltiden. I nyare tid är det främst arkeologiprofessorn Sune Lindqvist (1887–1976) som förknippas med Gamla Uppsala. Han utförde noggranna undersökningar av stratigrafien och fynden och daterade högarna till sen folkvandringstid. Lindqvists arbete, publicerat 1936, betraktades som ett standardverk och ledde till att platsen knappt undersöktes mer under en längre tid. Det är först på senare år man har återupptagit arbetet och funnit spår av flera stora hallar och ett antal mindre byggnader. Lindqvists datering har ifrågasatts. Flera forskare menar att storhögarna snarare är samtida med de rika båtgravarna i Vendel och Valsgärde, alltså från tidig Vendeltid runt 550–625 e. Kr. (Ljungkvist 2005:255ff).

I Danmark har forskning om centralplatser såsom Gudme-Lundeborg och det vikingatida Jelling bedrivits sedan professor Christian Jürgensen Thomsens (1788–1865) tid. I Sverige var det i början av 1900-talet framför allt Birka och Helgö som stod i fokus för intresset efter Hjalmar Stolpes utgrävningar, inte minst påverkat av Rimberts biografi *Vita Ansgarii* som förtäljde om den tidiga kristna missionen i Sverige och Danmark. Sedan finns en tidslucka. Det är först under senare delen av 1900-talet som den mer systematiska och jämförande forskningen om centralplatser har tagit fart (Lundqvist 2000b:123).

Jag vill tillägga att även skiftande vetenskapliga paradigmer kan ha spelat en roll i denna lakun i forskningen. Den processuella arkeologin, som dominerade akademien vid mitten av 1900-talet, ställer en annan typ av frågor till materialet. Den utgår från positivistisk kunskapsteori och arbetar med systemteoretiska modellkonstruktioner för att söka förklara, snarare än förstå, mänskligt beteende och sociala processer (Jensen & Karlsson 2000:13f).

Postprocessuell arkeologi har åter börjat intressera sig för forna tiders samhällsliv och tankevärldar. Forskare söker kombinera tolkningen av fynden med de berättelser som sparats i skriftliga källor och på runstenar; dock med en mer källkritisk inställning än under nationalromantiken. Frands Herschends arbeten (1997, 2001) rekonstruerar den sena järnålderns världsbild och beskriver livet i de aristokratiska hallarna med hjälp av Beowulfagan. Historikern Lars Lönnroth (1997) framför hypotesen att centralplatsen Slöinge finns beskriven i denna legend. Lotte Hedeager (2011) företar en lärd djupdykning i järnålderns kult, filosofi, symbolvärld och mytologi. Bo Gräslund (2007, 2012) använder sig av den isländska sagoskatten för att diskutera Fimbulvinterns ursprung.

Under 2000-talet ägnas centralplatserna stort intresse som en form av embryon till senare tiders städer och statsbildningar. Enbart Uppåkra i Skåne har hittills behandlats i flera tusen sidor text av forskare från olika specialområden. Dessa och liknande arbeten om andra sådana platser utgör underlaget för den här uppsatsen.

1.4 Teorianknytning

1.4.1 Begreppsdiskussion: hållbarhet och motståndskraft

Begreppet hållbarhet används i olika sammanhang, som bäst före-datum för matvaror eller livslängden hos en bro. Tidsaspekten är central. Hållbarhet kan förslagsvis definieras som tiden fram till dess en väsentlig och irreversibel förändring sker: matvaran blir otjänlig, bron rasar eller rivs. När begreppet används i relation till mänskliga samhällen blir det mer problematiskt. Hur mäter man hållbarhet, och vad är väsentliga förändringar?

Ibland finns tydliga exempel i historien. Romarrikets och Sovjetunionens nedgång och fall visar att dessa politiska system inte längre var hållbara. I andra fall sker en gradvis förändring som gör det svårt att sätta ett märke ”här upphör hållbarheten”. Plötsliga yttre händelser som naturkatastrofer kan medföra väsentliga och irreversibla förändringar som inte direkt har med samhällets hållbarhet att göra: invånarna i Pompeji hade förmodligen kunnat fortsätta sina liv som vanligt om inte Vesuvius fått sitt utbrott.

I arkeologi, antropologi och miljövetenskaperna diskuteras ofta hållbarhet i termer av relationer över tid mellan sociala formationer och deras omgivning och miljö. Charles L. Redman (2005) använder termen socioekologiska system för dessa relationer. Tim Ingold (2001) har myntat begreppet *dwelling* som betecknar relationerna mellan t.ex. ett lokalsamhälle och dess omgivning. I hans resonemang har begreppet *skill* en central roll, människans förkroppsligade kunskaper som kan bidra till hållbarhet. Som Ingold utvecklar i sin bok, är åtminstone en del av dessa färdigheter arkeologiskt avläsbara i anläggningar, artefakter, odlingsmönster med mera.

Begreppet motståndskraft är besläktat med hållbarhet men betonar ett samhälles eller ekosystems förmåga att möta påfrestningar av olika slag. Alternativt kan det beskrivas som ett systems kapacitet att överleva förändringar genom att anpassa sig i takt med omgivningen (McGlade & van der Leeuw 1997:24). Redman (2005) argumenterar för en tvärvetenskaplig *resilience theory*. Här kan insatser från arkeologer och antropologer bidra till ökad kunskap om nutida och framtida hot och möjligheter att undvika dessa. Redman anför att arkeologin med dess långa tidsperspektiv och förmåga att röra sig mellan enskilda fyndplatser och hela regioner tillför viktiga dimensioner i studiet av människa-miljöproblematiken.

Centralt i denna teori är begreppet *adaptive cycle*, den dynamiska processen över tid mellan ett samhälle och dess naturliga och sociala omgivning (jämför Ingold 2001 ovan). Till skillnad från processualismens systemanalytiska modeller omfattar denna såväl kontinuitet som förändring.

Resilience theory also offers a framework for understanding that transformations, even the most socially and environmentally dislocating changes, are not chaotic and idiosyncratic but, rather, are governed by particular dynamics, conditions, and opportunities (Redman 2005:72).

Med andra ord, till miljövetenskapens tre klassiska faktorer, exploatering, konservering och kollaps (egentligen utsläpp av energi) läggs en fjärde: reorganisering. Ett schematiskt exempel: ett samhälle, t. ex. en centralplats börjar i en exploateringsfas då såväl naturliga som sociala resurser utnyttjas för att etablera platsen. Därefter följer en period av konservering då samhället – inte minst dess elit – slår vakt om sina privilegier. Senare sker en gradvis eller

plötslig nedgång. Beroende på bland annat samhällets motståndskraft kan en reorganisering ske som för in det i en ny cykel.

Historien har gott om exempel på plötsliga förändringar såsom Inkarikets kollaps inför konkvistadorena, till vilken bidrog interna motsättningar såsom en alltmer exploaterande överklass. Däremot har Mayafolket i låglandet reorganiserat sig efter den ekologiska kollapsen under 800-talet e. Kr. Genom migration till kustnära trakter och anpassning till nya förhållanden uppvisar Maya än i dag en blomstrande kultur (Gunn *et al.* 2016).

I denna uppsats används begreppet hållbarhet för att beteckna en centralplats som har existerat och varit prominent under flera hundra års tid. Daterade bebyggelse lämningar, djupa kulturlager och fynd av artefakter från flera tidsperioder är indikationer på platsens hållbarhet. Detta betyder inte nödvändigtvis att det är samma grupp människor som har bott där hela tiden. Vissa centralplatser visar spår av krig och fejder såsom nedbrända byggnader. Men platsen har varit bebodd och aktiv i dess miljö under en längre tid.

Motståndskraft används i uppsatsen för att diskutera kring händelserna i mitten av 500-talet. Som kommer att behandlas nedan, verkar det som om vissa centrala platser inte bara överlevde, utan även ökade sitt inflytande under och efter denna dramatiska tid. En reorganisering skedde av det sydsandinaviska samhällets politiska och ekonomiska system.

1.4.2 Arkeologi och studiet av katastrofer

Katastrofer tenderar att utvecklas till sociala fenomen (Shimoyama 2002:20). De kan initieras av händelser bortom människans kontroll, men det är mänskliga offer och materiell förstörelse som gör dem katastrofala. Ibland är de också påverkade av mänskliga aktiviteter. Tsunamin i mars 2011 orsakades av tektoniska plattors rörelser, men det var människor som hade byggt atomreaktorerna i Fukushima och därmed förvärrade dess konsekvenser.

Den mest kända historiska naturkatastrofen är Vesuvius utbrott år 79 e. Kr. som begravnade de romerska städerna Pompeji och Herculaneum. Denna händelse har samtidigt gett arkeologer möjlighet att få en ”ögonblicksbild” av dåtida förhållanden i städerna. En tidigare megakatastrof under bronsåldern var Santorinis (Theras) vulkanutbrott och jordbävningar, vilket anses ha bidragit till den minoiska civilisationens undergång (Driessen 2002). – I åter andra fall finns evidens eller skildringar av liknande händelser som inte har satt spår i historien. Människor har återuppbyggt sina samhällen och fortsatt leva som vanligt.

Satoru Shimoyama (2002:21) ger en karakteristik av naturkatastrofer i sex steg. De är (i min något fria översättning) följande:

1. Initiering. En extrem händelse i naturen; vulkanutbrott, jordbävning, orkan, plötslig klimatförändring eller dylikt.
2. Direkta orsaker till katastrofen. Specifika aspekter av händelsen (lavaflöde, flodvåg) som påverkar människors liv och egendom.
3. Lokala förhållanden. Naturliga (t.ex. terräng) och socio-kulturella (t.ex. folkmängd) variabler vilka tillsammans utgör det lokala området vid tiden för händelsen.
4. Skador. Konkreta och upplevda negativa effekter (även psykiska).
5. Evaluering. En process där offer och utomstående (t.ex. hjälporganisationer) utvärderar omfattningen av skadorna.

6. Handling. Såväl omedelbara aktioner: omhändertagande av överlevande och röjning, som långsiktiga handlingar och händelser: återuppbyggnad eller övergivande av platsen, det sociala systemets kollaps, preventiva åtgärder (även rituella sådana) för att söka förhindra en upprepning.

Vi kan notera att det endast är de första stegen som orsakas av naturens krafter och är ett ämne för naturvetare som seismologer eller meteorologer. Det som följer är socialt och av intresse för arkeologer, samhällsvetare och beteendevetare.

Robin Torrence & John Grattan (2002:3ff) motiverar som följer varför studiet av katastrofer är av teoretisk vikt för arkeologin. De funktionalistiska och processuella paradigmen som dominerade arkeologiskt tänkande fram till 1970-talet betonade kontinuitet och normalitet i förhistoriska samhällen, ett synsätt som passade ett system där man satte ”etiketter” på förntida kulturer över tid, i stil med ”snörkeramikulturen”. – Även etnohistoriskt inriktade antropologer som Edmund Leach och Jonathan Friedman beskrev cykliska processer som upprepade sig: t.ex. Kachin-folkets pendling mellan egalitära och hierarkiska politiska system (min kommentar; Leach 1954, Friedman 1979).

Postprocessuell arkeologi problematiserar detta något statiska synsätt på det förflutna (se t.ex. Jensen & Karlsson 2001:31ff). I stället fokuseras intresse på icke-linjär förändring, kaos och katastrofteori. Torrence & Grattan (2002) presenterar en rad arkeologiska studier om katastrofer och deras följder i samhällen på olika håll i världen.

James McGlade & Sander E. van der Leeuw (1997) ger teoretiska infallsvinklar till den här typen av processer. De utgår från premissen att mänskliga samhällen aldrig är stabila. Det händer alltid ”saker och ting” som påverkar samhället, allt från krig och naturkatastrofer till kulturkontakt och teknisk/ekonomisk förändring. Kaos i olika former är en drivande kraft för att utveckla flexibilitet och mångfald. ”We thus arrive at a paradox where chaos becomes responsible for enhancing the *robustness* of the system” (1997:13, författarens kursiv).

Torrence & Grattan (2002:4), liksom Isendahl & Heckbert (2015:251), framhåller att arkeologins diakrona perspektiv är speciellt lämpat för att studera långtidseffekter av omvälvande händelser. Studier av katastrofer i nyare tid har visat att långt efter ett samhälle är materiellt återuppbyggt, kan traumat ha konsekvenser för människors liv och hälsa och på sikt förändra samhällsbilden och kulturen. Antropologen Anthony Oliver-Smith (1986, 1999) beskriver effekterna av jordbävningen i Peru år 1970 då dalen och centralorten Callejon de Huaylas till stor del begravdes av jordskred. De överlevande förflyttades till olika säkra områden, traditionella släkt-/vänskapsband och markrättigheter upphörde att existera och befolkningen proletariserades.

Naturfenomen kan också påskynda samhällsprocesser som egentligen har sin grund i andra orsaker, ekonomiska eller politiska. Ett nutida exempel på detta. I min verksamhet som biståndsarbetare har jag deltagit i ett Sida-stött projekt i Bangla Desh som handlade om orsaker till varför människor mister sina markrättigheter. Större delen av landet är ett platt sedimentområde vilket orsakar floder (som Brahmaputra) att ändra sina lopp periodiskt. Människor vars mark har blivit översvämmad borde tilldelas annan mark intill den tidigare flodfåran, men då har andra intressen, som storjordägare i Dhaka, redan tillägnat sig den.

Bidragen i Joel D. Gunn (ed. 2000) ger ett antal exempel på långtidseffekter av klimatförändringen år 536 e. Kr. från olika håll på det norra halvklotet. En återkommande

kulturell verkan är en mytologisering av sådana händelser; de inordnas i ett eskatologiskt perspektiv, anses vara en följd av härskares missgrepp eller människors synder, eller man skapar ritualer för att söka undkomma ”gudarnas vrede”.¹ Bo Gräslund (2007) anser att ”Fimbulvintern”, ett förebud om Ragnarök i de senare nedtecknade nordiska sagorna, kan ha grundats i ett socialt minne av denna katastrof. Jag återkommer till detta i samband med behandlingen av det skandinaviska materialet.

1.5 Material och metod

Detta är en sekundärstudie som bygger på publikationer och arkivmaterial. Utgångspunkten är de fynd som har gjorts på respektive platser och arkeologers analys av dessa fynd. Uppsatsen grundas på information som har publicerats i monografier, fältrapporter, samlingsverk eller i fackgranskade tidskrifter. Såvida inget annat anges, är författarna utbildade arkeologer med forskningserfarenhet.

Jag har gjort ett strategiskt urval av fem platser i södra Skandinavien: Uppåkra i Skåne, Västra Vång i Blekinge och Slöinge i Halland, samt i Danmark Sorte Muld på Bornholm och Gudme/Lundeborg på Fyn. Urvalet baseras på dels att platserna är undersökta och väl dokumenterade, dels att de uppfyller de flesta av de kriterier som anges nedan. I uppsatsen behandlas även Gene i Ångermanland. Detta med motivering att det är en av få väldokumenterade centralplatser i Norrland, och det kan vara intressant att jämföra dess karaktär och utveckling med de sydliga centra (se bifogad karta). Det finns naturligtvis fler tänkbara centralplatser, men jag begränsar framställningen till ett halvdussin som verkar representativa för att diskutera kring uppsatsens frågeställningar.

Metoden är i huvudsak kvalitativ, även om viss kvantifiering av antal fynd förekommer. Fyndkategorier och kriterier nedan följer i stort sett de som föreslås av Bertil Helgesson i hans studie av järnålderns Skåne (2002:22—32). Jag har dock lagt till två kriterier av intresse för uppsatsens syfte, platskontinuitet och motståndskraft vid kris.

- Ekonomiskt centrum: riklig förekomst av dyrbarheter, även importerade sådana. Någon/några stora husgrunder, omgivna av mindre förrådshus o.d. Rikligt avfall. Placering nära handelsvägar och sjöleder. Även möjliga spår i omlandet, vägar, brukningsytor, mindre hushåll och byar som kan ha varit underställda centret.
- Politiskt centrum: stora och visuellt placerade hallar, i vissa fall praktgravar. Ett indirekt indicium kan vara avståndet till nästa centrum. Alltså om en plats med större inflytande hade ett större omland. Likaså om det verkar ha funnits en hierarki av centralplatser.
- Militärt centrum: fynd av vapen, även i gravar. Vallar och andra försvarsanläggningar, närliggande fornborgar.

---

¹ Aitas, det pygméliknande ursprungsfolket på Luzon, höll före att Pinatubo var deras gudomliga berg och att ingrepp där skulle väcka gudens vrede. Så började företag fälla skogen, varpå utbrottet kom (egen hörsägen). Den typen av mytologiserade katastrofer är inte ovanlig. – Jag har i ett annat sammanhang (Corlin 1995) skrivit om hur ett antal sydostasiatiska minoritetsfolk förtäljer om en forntida översvämning som skapade den nuvarande ojämlika situationen mellan majoritetsfolk och minoriteter, men samtidigt siar om en kommande katastrof som kommer att återställa den ursprungliga jämlikheten.

- Ritueellt centrum: förmodade kulthus och andra spår av ritual och kult. Offer, depåer, förstörda värdeföremål.
- Kulturellt centrum: spår av avancerat hantverk såsom guldbearbetning och konstsmide.
- Platskontinuitet: djupa kulturlager, daterad bebyggelse under längre tid.
- Motståndskraft: överlever nödår medan andra bosättningar försvinner.

Ett analytiskt verktyg som används i arbetet är den ”statuspyramid” för hierarkisk klassificering av boplatser från järnåldern som konstruerats av Charlotte Fabech och Jytte Ringtved (återgiven i Helgesson 2002:19). I denna modell finns de vanligaste fynden från lokalsamhällen i pyramidens bas: lokalt tillverkad keramik, järnredskap, kvarnstenar m.m. På nästa nivå finns sådant som indikerar centralplatser på regional nivå: brakteater, guldgubbar, romerska mynt, glasföremål, dekorerade vapen. Högst upp i pyramiden och därmed ovanligast, finns fynd som indikerar centralplatser med vidsträckta kontakter och rikedom: prakthjälm, importerade föremål av hög konstnärlig kvalitet.

1.6 Avgränsningar

Uppsatsen uppmärksammar endast marginellt de politiska händelserna och folkomflyttningarna på andra delar av den europeiska kontinenten under den aktuella perioden. Dessa har sannolikt haft effekter på handelsförbindelser och andra internationella kontakter. Men jag anser att detta skulle ta stort utrymme och förflytta uppsatsens fokus.

En annan avgränsning är att uppsatsen inte granskar trovärdigheten hos de skriftliga källorna såsom Snorres Edda, Beowulf-eposet eller senromerska författare. Jag anser mig inte kompetent för detta, utan förlitar mig på expertisen.

2 Centralplatserna

2.1 Samhällsstrukturen i södra Skandinavien under folkvandringstid

Studier av samhällsstrukturen i Sydsverige och Danmark under perioden c. 400–600 e. Kr. visar på såväl kontinuitet som förändringar. Bebyggelseformer, gravskick och produktion i början av perioden är i många fall en fortsättning på den tidigare periodens motsvarande anläggningar och aktiviteter. Samtidigt fortsätter och accelererar en tendens till ökad centralisering och mer framträdande sociala klasser i samhället. Ulf Näsman (1998:3ff) sammanfattar utvecklingen över tid i området sålunda:

- Äldre järnålder: relativt självständiga folkstammar, byggda på (verklig eller fiktiv) släktskap.
- Yngre järnålder och folkvandringstid: stamförbund med eliter som relaterar till varandra, en hierarki av boplatser.
- Vikingatid: kungadömen, proto-städer som Jelling och Birka.

Näsman (1998) resonerar kring skandinaviska kulturområden som kan innehålla ett eller flera centra av olika vikt. Han visar att en förändring har skett från 500-talet till 700-talet: från ett

stort antal sådana områden, många av dem rätt små, till ett färre antal större områden. Fortfarande finns ingen övergripande organisation, och inlandet är sparsamt befolkat. – Går vi fram till Vendeltiden finns det egentligen bara tre stora kulturområden: det sydsandinaviska, det gotländska och det mälarsvenska (s. 17).

Det är också från denna tid som de första skandinaviska kungaätterna vill räkna sitt genealogiska ursprung, t. ex. Vidfamneätten i Skåne: ”Ivar Vidfamne, konung av Skåne, Danmark och Svitjod c. 655—95” (Ohlmarks 1980:290). Uppgiften ska tas med en nypa salt – potentaterna ville nog överdriva både sin makt och sina anor. Men det är ett tecken i tiden. Samtidigt verkar en del av de gamla idealen ha levt kvar. Enligt Kristian Kristiansen (u.å.) baserades dessa på *acheived status* såsom mod i strid och generositet, snarare än på arv. Stora gästabud där mjödet flödade i hallarna var fortfarande en metod att behålla ett följ.

Orsakerna till centraliseringen är komplexa och tolkas på olika sätt av arkeologer beroende på deras teoretiska inriktning. Lotte Hedeager (1992:27—82) anlägger ett marxistiskt perspektiv med referenser till filosofen Maurice Godelier och antropologen Maurice Bloch. Enligt henne är det framväxten av den ideologiska kombinationen politisk makt och religiös kult som ger makthavaren en auktoritet ”av guds nåde”. Ett materiellt tecken på denna förändring är att offer som tidigare skett i sjöar och mossar, alltså i civilisationens utkant, nu återfinns i och nära bebyggelsen (Fabech 1998:151) Ett exempel är ”kulthuset” i Uppåkra med dess guldgubbar och andra värdeföremål. Ritualerna utförs av makthavarna eller deras anlitade blotpräster och blir samtidigt en legitimation för det politiska systemet.

Centralplatserna hade förvisso sina revir att bevaka, men var långt ifrån isolerade. De hade kontaktnät såväl med andra centralplatser i området som internationellt. Rikedomar fanns att hämta i de forna romerska områdena, som visas av depåer med romerska vapen och konstföremål. Influenser från hunnerna och det begynnande frankiska riket återspeglas likaså i fynden (Burenhult 2000:306f). Områdena runt Östersjön var i kontakt med varandra på olika sätt, alltifrån krigståg och röveri till fredlig handel. Bornholm och Gotland kan ha varit mellanstationer för handel och sjöfart.

Förhållandet mellan centralplatsernas eliter karakteriserades av vad Colin Renfrew & John F. Cherry (1986:1—18) benämner *peer polity interaction*. Till skillnad från Hedeager lägger de inte tonvikten vid hierarkier och dominans, utan snarare på utbyte av olika slag mellan *primus inter pares*, relativt jämbördiga parter av elitstatus. Dessa utbyten av såväl artefakter som information (troligen även äktenskapsallianser) förändrade samhällena över tid. *Competitive emulation* betecknar att man sökte överglänsa varandra ifråga om monument, fester och dyrbara gåvor. Även inom kult och ritual skedde ömsesidigt kopierande och innovationer. Brakteaternas motiv förändrades från senromerska kejsarporträtt till bilder av nordiska gudaväsen och symboler (Axboe 2009, Watt 2009).

Under dessa elitsläkter, mer eller mindre underställda dem, fanns så olika yrken och klasser representerade. Skickliga guldsmeder och andra hantverkare var efterfrågade och kan ha varit kringresande eller fast anställda. Mindre bondesamhällen – åtminstone i Danmark – utgjordes av inhägnade gårdar med långhus och självvägande bönder (Hedeager 1992:201). Mats Widgren urskiljer för Sydsveriges del åtminstone tre kategorier av hushåll med mer eller mindre avhängighet av centralplatserna. Slutligen fanns de livegna trälarna, som har uppskattats till mellan 1/5 och 1/3 av den totala befolkningen (Widgren 1998:284ff).

2.2 Beskrivning av centralplatser

2.2.1 Uppåkra, Skåne

Uppåkra är beläget på den skånska slätten, några kilometer sydsydväst om Lund. Denna centralplats är den utan jämförelse bäst beskrivna av alla dåtida i regionen. Minst tio böcker i serien Uppåkrastudier har givits ut av Lunds universitet. Platsen är i dag en turistattraktion. Museipersonal anordnar rundvandringar, föredrag och dramatiseringar av livet på järnåldern för skolklasser och för allmänheten (*Uppakra.se*).

Historien om Uppåkra tog sin början år 1934 när Bror-Magnus Vifot gjorde en mindre utgrävning intill kyrkan. Här upptäcktes tjocka kulturlager och en del av grunden till ett stort hus, daterat till yngre Järnåldern. En del senare mindre utgrävningar visade att fyndplatsen är vidsträckt med upp till två meter djupa kulturlager. Under 1990-talet utfördes mer systematiska utgrävningar och sökningar med metalldetektor under ledning av Berta Stjernquist och Lars Larsson (Larsson 1998:95ff). En mängd fynd gjordes, varefter ett storskaligt projekt inleddes år 2001 med avbaning av större ytor, undersökningar med markradar och magnetometer med mera. Området omfattar totalt 40 hektar och innehåller fynd från perioden 100 f. Kr. till 1000 e. Kr (Larsson & Söderberg 2013).

Det finns så mycket dokumenterat om Uppåkra att det finns skäl att begränsa beskrivningen till det som är mest relevant för uppsatsens ämne. Det är belagt att platsen har varit bebodd under långa tider, med fynd av såväl neolitisk som bronsålders karaktär. Den har haft sin största utbredning och rikedom under romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid (Helgesson 2002:45—51). Efter år 1000 minskar dess betydelse, då staden Lund blir biskopssäte och börjar överta rollen som centralplats. Helt avfolkad blir den dock inte. Under den nuvarande kyrkan från 1800-talet finns fundament av en stenkyrka från c. år 1200, och under denna i sin tur rester av en mindre träkyrka och en skelettgrav, ¹⁴C-daterad till 710–1020 (Anglert & Jansson 2001:31). – Det här blir intressant om man jämför med det tidigare s.k. kulthuset (se nedan). Det har funnits en religiös kontinuitet knuten till platsen under långa tider, även om religionerna har skiftat.

Uppåkra verkar ha uppfyllt i stort sett alla kriterier på en centralplats. Det har varit ett ekonomiskt centrum med en hel rad byggnader, från uppemot 40 m långa hus till en rad mindre sådana, därav vissa som verkar ha varit verkstäder. Mängden fynd innefattar sådana av verkligt exklusiv karaktär, däribland en magnifik guldbeslagen dryckesbägare med ornamentik. Denna kan mycket väl vara tillverkad på plats (Hårdh 2004). En unik glasskål, funnen i ”kulthuset”, har troligen importerats från trakterna runt Svarta havet, vilket tyder på långväga handelsförbindelser med andra eliter (Stjernquist 2004: bild 1 nedan). Dessutom har man hittat 122 guldgubbar och en mängd andra guldföremål.

Även beträffande mer vardagliga föremål som keramik, skiljer sig Uppåkra från andra platser. Ole Stilborg (2001) har jämfört keramikskärvor därifrån med sådana från den mindre boplatsen i Hötofta. En större mängd ”finkeramik”, även importerad sådan, liksom spår av stora kärl för förråd eller ölbryggning, indikerar centralplatsstatus. Den största variationen härrör från sen romersk järnålder, alltså något tidigare än 500-talet.

Bild 1. Glasskål med blå dekorationer, c. 165 mm i diameter. Uppåkra.

Boplatsen verkar ha varit självförsörjande till stor del. Mats Regnell (2001) har utfört mikroarkeologiska undersökningar av sädeskorn och annat växtmaterial och konstaterar att de är genetiskt rätt enhetliga, troligen inte inskaffade från olika håll. Trädgårdsodling av rovor har bedrivits i anknytning till bebyggelsen. Man har funnit flera tusen djurben, framför allt av nötkreatur, får/get och gris. Köttkonsumtionen har alltså varit betydande. Ben av sill och torsk visar på handel med kustsamhällen; ett sådant från perioden har legat i Lomma.

De större husen och hallarna låg visuellt placerade på en ås nära den nuvarande kyrkan. Totalt bör de ha rymt ett stort hushåll med en hövdingafamilj och en rad underlydande, hantverkare, bönder, krigsmän och trälar. Fynden visar dock att dramatiska händelser har ägt rum. Fyra hus har brunnit ned, och i tre av dem har man hittat döda, kanske innebrända människor. Lars Larsson och Bengt Söderberg (2013:244) daterar händelsen till 600-talet. De förmodar att detta reflekterar en fejd mellan släkter av elitkaraktär som har kunnat mobilisera en hird. Husen har emellertid byggts upp igen på ungefär samma plats. Kanske har släkten kommit tillbaka, eller en ny härskare har återuppbyggt sitt residens.

Bland fynd av militär karaktär har man funnit en depå med ett par hundra spjutspetsar nära kulhuset. Alla har varit förvridna och troligen avsiktligt förstörda. I de nordiska sagorna finns uppgifter om att när man hade besegrat en främmande här, deras vapen förstördes och offrades rituellt. Även i gravar återfinns tilltygade vapen och andra artefakter, kanske ett inslag i begravningsceremonin (Helgesson 2004).

Uppåkra som rituellt centrum utmärks främst av den speciella byggnad som arkeologerna kallar kulhuset. Det är en mindre (cirka 75 kvm) byggnad i stavteknik men där stolphål och andra konstruktionsdetaljer indikerar att den har varit hög och framträdande. – Detta är i själva verket en hel rad av successiva hus som har byggts eller byggts om på samma plats

ända från 200-talet e.Kr. och framåt (Larsson & Lenntorp 2004:16f.). Till skillnad från närliggande hus har det inte bränts ned någon gång. Byggnadens rituella status visas av mängden guldgubbar som lagts ned vid inre stolpar och av talrika andra offerfynd (däribland de ovan nämnda spjutspetsarna och glasskålen) i eller nära huset. Ett försök till rekonstruktion av kulthuset återges nedan.

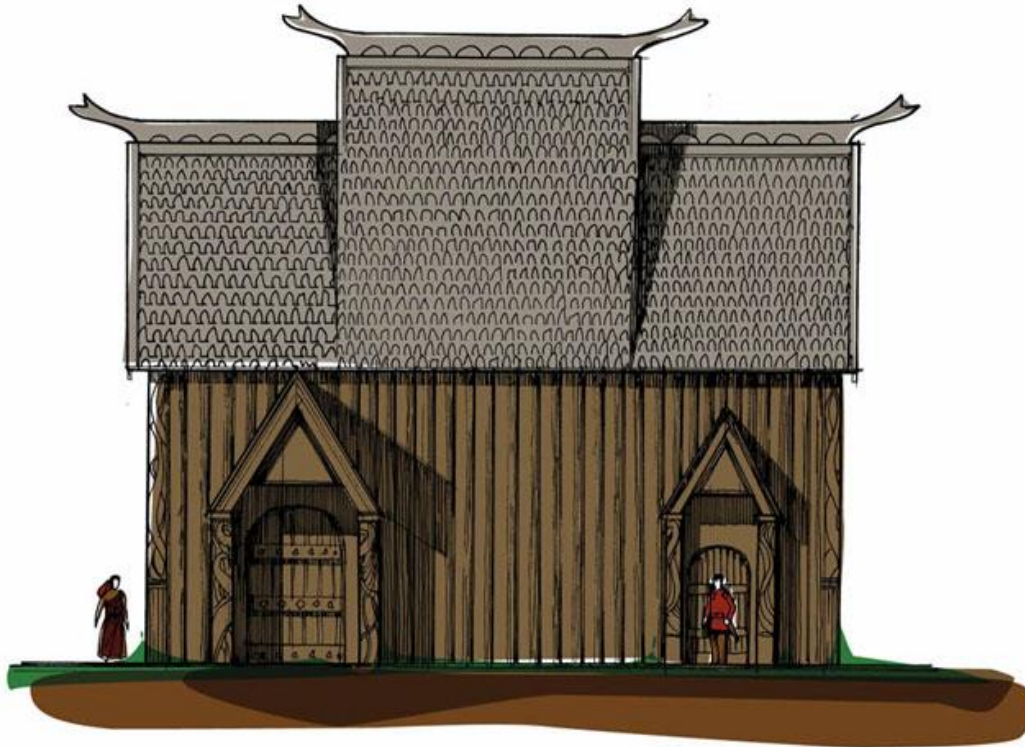

Bild 2. Rekonstruktion av kulthuset i Uppåkra. Efter en teckning av Loïc Lecareux.

Människor lockas av ”bröd och skådespel”, något som makthavare brukar utnyttja. En stor och rik centralplats som Uppåkra kan ha varit platsen för periodiska, kanske årstidsanknutna, evenemang med kultiska ceremonier, förtäring, tävlingar och annan underhållning; med ett antal aktörer såsom blotpräster, minnesångare och gycklare. Hövdingen /småkungens befäster sin auktoritet genom generositet, hen framstår som en person med stor lycka.

Uppåkra har under dess storhetstid varit navet i ett omland med mindre centra och byar, handelsplatser och kustplatser för såväl fiske som sjöfart (Aspeborg 2010, Callmer 1998). Fynden visar även på handelsförbindelser och/eller allianser via gåvor med andra centralplatser i såväl de sydsandinaviska områdena som i östersjöregionen. Vissa guldgubbar från Sorte Muld på Bornholm verkar vara gjorda i samma patris som i Uppåkra (Watt 2004:173, Watt 2009:43ff).

Totalt sett, och med undantag för brandincidenten, verkar Uppåkra ha varit ett stabilt och välfungerande samhälle under närmare 800 års tid. Här fanns matproduktion, hantverk och handel, religiös kult och politisk organisation. Jag har inte funnit något i litteraturen som tyder på en ekonomisk kris i mitten av 500-talet. Tvärtom, Bertil Helgesson (2002:63) konstaterar att fynden av dyrbarheter ger Uppåkra en tämligen exklusiv prägel just under perioden 400–550/600 e. Kr. Det är först på 1000-talet som bosättningen delas upp i två byar, Stora och

Lilla Uppåkra. Under tidig medeltid tillfaller området danske kungen, som sedan skänker det till Lunds domkyrka (Larsson & Söderberg 2012:23).

Helgesson (2002:176ff) lägger dock märke till att en minskning har skett i cirkulationen av värdeföremål i Skåne under sent 500-tal. Guldföremål och kontinentala högstatusföremål som cirkulerat i redistributiva system mellan Uppåkra och omkringliggande mindre orter såsom Dagstorp och Västra Karaby blir nu betydligt färre. Helgesson framför hypotesen att statusföremål spelat ut sin roll som upprätthållare av allianser, och att de ersätts av förläningar av mark och fast egendom.

2.2.2 Västra Vång, Blekinge

Byn Västra Vång ligger i Hjortsberga socken i Blekinge, cirka 10 km nordost om Ronneby. Fyndområdet finns på och runt en rullstensås, Johannishusåsen. Området har varit bebott sedan neolitisk tid. Här påträffades år 1865 länets största silverskatt från vikingatiden. Sporadiska utgrävningar i närområdet har skett sedan 1880-talet. I samband med ett vattenledningsprojekt i början av 2000-talet började arkeologer från Blekinge museum utföra mer systematiska utgrävningar och undersökningar med markradar (*Tre år i Vång* 2014).

De första utgrävningarna påträffade ett mindre antal anläggningar, bland dessa två grophus och en smältugn för järntillverkning (Henriksson 2008). Vad som dock inte nämndes ännu i rapporterna var fyndet av en sällsynt keltisk ansiktsmask i brons! Man ville hemlighålla detta för att inte locka obehöriga ”skattjägare”. Vid en följande undersökning längs med bygatan fann man en medeltida ässja och järnslag. År 2011 utfördes även undersökning med magnetometer i ett större område. Resultaten visade på spår av omfattande bebyggelse och brukningsmark (Henriksson 2011a, 2011b).

Genombrottet kom genom uppdragsarkeologi år 2013, då man gjorde en utgrävning på åschrönet där två storhögar från äldre tid reser sig. En mängd fynd gjordes, varav vissa var av sensationell karaktär såsom två romerska bronsbyster, daterade till 200-talet e.Kr. och ytterligare tre keltiska masker av något tidigare ursprung. Man fann 29 guldgubbar, varav 16 st. deponerade på en speciell plats. Några av dessa kunde genom sin prägling kopplas till Eketorp på Öland respektive Sorte Muld på Bornholm (*Tre år i Vång* 2014:13). Vidare hittades två silvermynt från 1000-talet, skärvor av glasbägare från folkvandringstid och keramik (Henriksson 2013). Bland anläggningarna märks två långa stenlagda stråk som sammanstrålar vid toppen av kullen, populärt kallade ”processionsvägar”. En större byggnad kan ha legat på toppen av åsen, men har troligen brunnit ned (*Tre år i Vång* 2014:17ff).

Fortsatta undersökningar utgick från frågan om en bosättning söder om kullen hängt ihop med denna. Sommaren 2014 anordnades publika utgrävningar i stor skala. Fynd av metall, keramik med mera dateras som samtida med anläggningarna på kullen och där tiden 500–1000 e.Kr. verkar framträda som den viktigaste. Det är sannolikt att detta var en stor sammanhängande centralplats (Henriksson 2016). Avsökning med metalldetektor år 2016 spårade bland annat en depå av spjutspetsar och andra vapen strax utanför kullen (Henriksson 2017).

Västra Vång är ännu långt ifrån fullständigt undersökt. Med begränsad budget har projektet pågått utan brådska i drygt tio år, med hjälp av lärare och studenter från Södertörns högskola och amatörarkeologer från flera fornminnesföreningar. År 2014 arrangerade Blekinge museum utställningen ”Skatterna från Vång”.

Sammanfattningsvis, troligen har minst en hall eller annan större byggnad haft ett dominerande läge på åskränet och med stenlagda vägar dit. Guldgubbar och importerade prestigeföremål som masker och romerska statyetter tyder på ekonomiskt välstånd, omfattande handelsförbindelser, rituell verksamhet och förmodligen politisk auktoritet. Fyndens omfattning reflekterar en relativt stor befolkning som bland annat arbetade med hantverk och järnframställning. Det verkar också ha funnits en kontinuitet genom tiden, från sen romersk järnålder över folkvandringstid och fram till vikingatid. Hittills har pollenanalys med fler metoder inte indikerat någon nedgång, t.ex. under 500-talet.

2.2.3 Slöinge, Halland

Hösten 1991 upptäckte amatörarkeologen Dennis Likus en guldgubbe och några andra föremål från yngre järnåldern på en nyplöjd åker i Slöinge, strax söder om Falkenberg. Platsen ligger på en mindre höjdsträckning, 6 km från kusten och nära Suseåns dalgång. Likus kontaktade länsantikvarien i Halland och arkeologer vid Göteborgs universitet. Året därpå utfördes mindre provgrävningar och avsökning med metalldetektor. Man fann bland annat ytterligare två guldgubbar, obearbetade granater (halvädelsstenar), glaspärlor och ett arabiskt silvermynt daterat till år 902—908 e. Kr. Nu började konturerna av en större bosättning inom ett cirka 5 hektar stort område att framträda (Lundqvist, Rosengren & Callmer 1993).

År 1993 utvidgades undersökningen genom avbaning med grävmaskin och man fann ett större antal välbevarade stolphål från flera byggnader på åsens krön. Ytterligare ett tiotal guldgubbar med såväl par- som enkelfigurer hittades, liksom bitar av guldbleck vilket tyder på att guldbearbetning har ägt rum. Fler granater, vissa med spår av bearbetning, och skärvor av glasbägare hörde också till fynden. Det började stå klart att detta inte var en ”vanlig” boplatz, utan spår av en rik och betydelsefull centralplats med konsthantverk och handel under flera hundra års tid (Callmer & Lundqvist 1994).

De följande årens fältarbeten, som fick anpassas till tider då marken inte var uppodlad, gav mer kunskap om områdets karaktär. Man kunde frilägga minst tre husgrunder som representerade omkring fem bebyggelsefaser. Stratigrafien i stolphålen indikerar att husen använts från c. år 370—800 (Lundqvist 2000a:50f). Ett av husen (hus II) är 30 m långt och 8,5 m brett. Det har byggts invid ett tidigare, nästan lika stort hus (hus III). Hus I verkar äldre än de båda andra och är 18 m långt. Dendrokronologiska undersökningar av bevarade stolpbitar har daterat hus II till 710—720 e. Kr. I ett av stolphålen till hus III fanns inte mindre än 48 hela eller fragment av guldgubbar. De verkar ha deponerats på golvet invid stolpen i det största rummet (min reflektion: är det tänkbart att de istället varit fästa vid stolpen tills denna ruttnade?) (Lundqvist 1996b & 1997).

De samlade fynden vid Slöinge såsom fibulor, guldgubbar och glasbägare dateras inom perioden 375—1000 e.Kr, alltså från folkvandringstid över vendeltid till vikingatid. Vendeltid är den bäst representerade (Lundqvist 2003:84f). Det finns såvitt jag kan se inga indikationer på en nedgång under 500-talet vad gäller centralområdet. Lars Lundqvist noterar visserligen en brist på bebyggelselämningar i omlandet från 500-talet och fram till 1000-talet: ”[D]et under mitten av järnålder sker en reduktion av antalet bebyggelseenheter, något som undersökningarna i trakten klart visar” (1996b:33). Han anser dock att detta inte behöver reflektera en avfolkning, utan att lämningarna är mindre tydliga än under de föregående perioderna.

Lundqvist (1997:94ff) noterar Slöingecentrets udda läge i landskapet. Till skillnad från andra boplatser i området ligger det inte på bördig jordbruksmark. Platsen har senare varit obebodd och har tjänat som samfälld ängsmark fram till 1900-talet, då moderna plogar kunnat bearbeta den styva lerjorden. Det verkar uppenbart att det är andra skäl än jordbruket som har styrt valet av placering. Stora byggnader på ett åschrön är synbara på håll och utstrålar makt. Två eller tre av Hallands äldsta vägar löpte i närheten. Fynd av brända ben nära en tidig vägsträckning tyder på gravfält som exponerades mot vägarna, även detta en markering av områdets status och tillhörighet. Kontroll över handelsvägarna, kanske uppdrivande av vägtullar, kan ha lagt grunden till Slöinges välstånd (Lundqvist 2003:153). Man får heller inte utesluta fredlig handel och hantverksproduktion såsom tillverkning av metallföremål och granater.

Kulturlandskapet runt Slöinge präglas av bebyggelse sedan lång tid och många fornlämningar. Byn Asige några kilometer österut kan ha varit ett mindre satellitcentrum, här finns en fornborg (Kungsbyr), monumentala treuddar och resta stenar. Heberg i norr har varit tingsplats. Boberg, ett stycke nedströms Suseån, har åtminstone från tidig medeltid haft kvarndrift. I området finns några platser med teofora namn som Vesslunda och Lundby, alltså troliga kultplatser (Lundqvist 1996b:38). Det är möjligt att allt detta ingått i en större centralområdesmiljö med en viss specialisering på olika platser.

Närmaste kända centralområde från denna tid ligger en bra bit söderut, strax norr om Halmstad. Först efter år 1000 blir det Halmstad och Falkenberg som övertar rollen som centralplatser (Lundqvist 2003:151). Det är vanskligt att säga hur långt Slöinges inflytande har sträckt sig, och detta kan naturligtvis ha varierat genom tiden. Men det är ett rimligt antagande att det har varit ett viktigt centrum.

2.2.4 Sorte Muld, Bornholm

Sorte muld, den svarta jorden, är lokalbefolkningens namn på ett område med mörk jord på den danska ön Bornholm, beläget på en ås ett par kilometer från kusten. Flygfoton visar att det också finns ett antal mindre sådana områden på ön, spår av en lång tids bosättningar och verksamhet. Jorden är mycket näringsrik och har odlats under århundraden, vilket medfört att de övre kulturlagren har rörts om. Inte desto mindre har arkeologer gjort sensationella fynd, däribland det största antal guldgubbar man någonsin funnit på en och samma plats (omkring 2 500 stycken).

Området har varit bebott från mesolitisk tid, men det största fyndmaterialet härstammar från romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid. Sporadiska fynd har gjorts ända sedan 1500-talet. I mitten av 1900-talet ledde Ole Klindt-Jensen vissa utgrävningar vilket resulterade i tusentals fynd. År 1985 organiserade Bornholms museum utgrävningar i större skala, även med deltagande amatörarkeologer med metalldetektor. Snart fann man de första guldgubbarna, brakteater och romerska mynt, glasskärvor, fibulor och vapen (*Sorte Muld 2009, passim*).

Sorte Muld har varit en mycket rik och betydande centralplats och en knutpunkt för mellan 30 och 40 mindre järnåldersboplatser på ön (Watt 2009:17). Det verkar också ha varit ett centrum för kult och ceremonier, att döma av såväl mängden guldgubbar som åtskilliga deponier av offerkaraktär. Ett sensationellt fynd gjordes år 2001 av en amatörarkeolog. Det han först trodde var ett gammalt avgasrör visade sig vara en silvertub fylld av skatter. Vid

varsamma undersökningar av Nationalmuseums experter uppenbarades fem brakteater, sex romerska guldmynt, två hjulkors av guld och ett antal guldpärlor, troligen delar av ett praktfullt halsband. Mynten hade präglats under tiden 425—435 e. Kr. (Axboe 2009:35ff).

Området har varit ett betydande handels- och hantverkscentrum. Tillverkning av guld- och silverföremål har skett i själva centralorten, medan järn- och bronstillverkning förlades till ytterområdena. Guld och silver erhöles genom nedsmältning av romerska mynt. Som nämnts har man funnit guldgubbar som är identiska i präglingen med sådana i Uppåkra och Västra Vång. En mängd fibulor representerar stilmässigt hela perioden från sen förrromersk tid till vikingatid, varav de flesta från folkvandringstid (Hansen 2009:69). Vävtyngher och sländtrissor vittnar om textilhantverk.

Bornholms centrala läge i Östersjön har gjort ön och dess hamnar till en naturlig transitplats för skeppslaster från skilda håll. Förutom romerska artefakter finns bland fynden sådana från de germanska områdena och Balkan; en del långväga halvädalstenar från Sydasiens. – Det havsnära läget reflekteras också av invånarnas diet: utöver ben av nötboskap, får och gris har man funnit mängder av fiskben, framför allt av sill och torsk (Watt 2009:20).

Margarete Watt (2009:17ff) liksom Johan Callmer (2009:71) noterar dock en minskning av kontakterna söderut från 600-talet och framåt, en gradvis nedgång fram till platsens övergivande på 900-talet. Detta kan bero på att nya handelscentra vid Östersjöns sydkust tog över handeln, eventuellt också på att större skepp inte behövde mellanlanda vid ön (och kanske slapp betala ”hamnavgifter”).

Man har funnit en rad vapen: spjut, pilspetsar, seldon till hästar med mera från flera tidsperioder. Ett flertal av dessa återfanns i två depåer, troligen offer, vid centralplatsen. Detta påminner om vapendepåerna runt ”kulhuset” i Uppåkra. En motsvarande byggnad har man (ännu) inte funnit i Sorte Muld. Mängden guldgubbar i ett koncentrerat område indikerar däremot att ritualer har ägt rum inne i en hallbyggnad, kanske vid ”högsätesstolparna”, liksom verkar ha skett i Slöinge.

En egendomlighet som noteras av Watt (2009:25f) är en nästan total frånvaro av gravar från Sorte Mulds senare och mest blomstrande tid när flera hundra människor bodde där. Var och hur begravde de sina döda? Det kan finnas ännu oupptäckta eller av plojen förstörda gravfält längre bort från centralområdet. Skeppsbegravningar omtalas i sagorna, men kan knappast ha gällt gemene man. I vart fall återstår denna fråga att besvara.

2.2.5 Gudme på Fyn

Den kanske rikaste och mäktigaste centralplatsen i Södra Skandinavien under romersk järnålder och folkvandringstid var Gudme, beläget i sydöstra delen av den danska ön Fyn. Här fanns bland annat en 500 kvm stor hall, den största i regionen, och mängden fynd av guld och exklusiva importföremål överträffar de från andra håll. Tillsammans med hamnorten Lundeborg på öns östkust och gravfältet Møllegårdsmarken med över tusen gravar utgjorde detta ett betydande centralområde enligt snart sagt alla kriterier. Ändå tyder en senare fyndfattigdom på att Gudme miste mycket av dess betydelse någon gång efter mitten av 500-talet. Platsen var emellertid bebodd fram till sen vikingatid eller tidig medeltid.

Gudme har uppmärksamrats sedan 1830-talet, då plöjande bönder fann gyllene halsringar och andra föremål i åkern. Dessa överlämnades till professor Thomsen vid det dåvarande

museet i Christiansborg. Markägaren och amatörarkeologen Frederik Sehested (1813–1882) lät gräva ut och samla in tusentals fornfynd, allt från flintredskap och bronser till dyrbarheter från järnåldern, och publicerade kataloger över fynden. Efter Sehesteds död avstannade arbetet i Gudme och först år 1959 påbörjades ånyo utgrävningar. Avsökning med metalldetektor under 1980-talet ledde till ett stort antal nya fynd såsom brakteater, guldgubbar, romerska mynt och smycken (Thrane 1994:9ff). Åtminstone fyra tätbebyggda områden (Gudme I-III och V) har lokaliserats och bitvis grävts ut. Gudme III, beläget på en mindre höjd, var platsen för de största byggnaderna. Depåer av ädelmetaller och romerska föremål har lokaliserats intill alla dessa platser (Vang Petersen 1994:300ff; se bild 3).

Bild 3. Guldsfatt från Gudme, folkvandringstid. Nationalmuseum, Köpenhamn.

Förutom den väldiga hallen har man funnit spår av ett 50-tal hus av varierande storlek i själva Gudme. I Lundeborg fanns ett antal mindre byggnader som verkar ha använts säsongsvist av hantverkare och köpmän. Bland annat förekom skeppsbyggnad, att döma av ett stort antal järnnaglar som användes för att hålla fast borden mot spanten. Enligt Thrane (1993:20) är detta det tidigaste kända exemplet på en välorganiserad hamnplats i regionen.

Mängden guldgubbar tyder också på att Gudme har varit ett viktigt religiöst centrum – ortnamnet betyder ”gudarnas boning”. Karl Hausch (1994) har analyserat bildmotiv på brakteater från området och menar sig följa en utveckling av Oden-kulten under perioden, innefattande utbyte av motiv med andra centralplatser såsom Lyngby på Jylland, Vä i Skåne och Bostorp på Öland. Hedeager (2011:152–163) anser till och med att Gudme och dess omland har varit en paradigmatiske modell för kosmologin, en analogi till Asgård (se även diskussion nedan, avsnitt 4.2).

Gudmes blomstringstid var alltså relativt kort, från c. 200–550, runt 350 år eller tio-tolv generationer. Sedan upphör fynden av guld och andra exklusiva föremål och avspeglar mer en ”vardagsverklighet” med brons- och järnredskap och keramik av inhemsk tillverkning. Det är inte klarlagt vad som var den direkta orsaken till denna nedgång, men arkeologer har framfört olika hypoteser.

Thrane (1993:25f) anser att framväxten av nya centrala handelsplatser i Nordeuropa såsom Ribe och Hedeby från början av 700-talet konkurrerat ut Gudme. Detta och framväxten av vikingatidens samhälle och begynnande kungamakt medförde att ortens politiska inflytande minskade. – Man kan dock konstatera en tidslucka på runt 150 år från det att fynden av rikedomar upphörde.

Hedeager (2011:181ff) refererar till poemet *Widsith* i Beowulf-sagan som anses ha komponerats under 500-talet. Där nämns en dansk folkstam vid namn Wrosnan som hade Gudme som sitt rituella och politiska centrum. De låg i fejd med andra stammar vilket slutade med att de övergav platsen, samtidigt som andra centra som Lejre och Uppåkra började överta makten; dessa blev ett slags senare ”kopior” av Gudme. Enligt hennes tolkning var det alltså migration, eventuellt till England, som var orsaken till nedläggelsen. Hedeager presenterar dock inga arkeologiska bevis för denna hypotes (och sådana är kanske svåra att finna).

2.2.6 Gene, Ångermanland

Som en jämförelse till klustret av centralplatser i södra Skandinavien beskrivs här en boplats från yngre järnålder i Norrland. Gene ligger i Själevad socken c. 4 km söder om Örnsköldsvik och nära Moälvens utlopp i Bäckfjärden (Östersjön). Platsen har undersökts sedan 1950-talet och har dokumenterats utförligt i en avhandling av Per H. Ramqvist (1983).

År 1962 undersöktes tre gravhögar från järnåldern av arkeologer från Umeå universitet. Fosfatkartering gav indikationer på bebyggelse i Genesmon, en mindre höjdsträckning öster om gravarna. Först år 1977 påbörjades regelrätta utgrävningar. Platsen bedömdes vara av intresse eftersom man inte ännu funnit andra möjliga centralplatser i Norrland. (Ramqvist 1983:20).

Norra Ångermanland karakteriseras av kraftig landhöjning sedan istiden, totalt ungefär 285 meter. Då Genesmon ligger på 20 m höjd över havet sätter detta *terminus post quem* för bebyggelse och odling runt år 0, innan dess var här sjöbotten. Pollenanalyser i närheten av boplatsen indikerar odlade växter under tiden 200–500 e. Kr. (Ramqvist 1983:46ff).

Totalt har c. 5000 kvm mark banats av och man har frilagt åtminstone tio husgrunder av varierande storlek. Två av dessa som ligger jämsides med varandra är 38–39 m långa och 8–9 m breda. De är dock inte samtida. Hus 1 har brunnit, och hus 2 har byggts senare, men med kunskap om var det förra huset stod. Båda byggnaderna hade flera härdar och hus 2 verkar ha varit uppdelat i sektioner. Häri skiljer de sig från de stora hallarna i t.ex. Uppåkra. Detta och få eller inga rituella offerföremål vid stolphålen får en att fundera över om husen har använts för boende, hantverk och boskap, snarare än för storslagen representation och kult. Ramqvist (1973:169) uppskattar att tio kor hade kunnat stallas i något av de större husen.

Gene har av allt att döma inte varit en centralplats av den kaliber som vi möter i Uppåkra eller Sorte Muld. Bland fynden finns inga föremål av ädelmetall eller importerade lyxvaror. Merparten är bruksföremål av järn, brons och keramik. Gene hamnar därmed lägre i Fabechs

& Ringtveds ”statuspyramid” och kan snarare karakteriseras som en storbondegård med visst hantverk, framför allt smide och bronstillverkning. Hus 6, som ligger en bit från de andra, har varit en smedja och från ett par andra mindre hus har man funnit spår efter andra hantverk som bronsgjutning (Ramqvist 1983:161).

Geneborna odlade råg och lin. De plockade ätliga vilda växter såsom svinmålla. De åt kött av get och får, gris och hare, sällan av nöt. Säl, fisk och fågel ingick också i dieten. De kan ha jagat älg och annat storvilt, men fynd saknas (Ramqvist 1983:73ff). Även här skiljer sig fynden från de sydligare centralplatserna med deras betydande konsumtion av nötkött. Detta kan ha levererats av underlydande byar och förtärts vid stora representationsfester. Gene verkar ha varit mer självförsörjande, med odling, jakt och fiske framför allt för husbehov.

En omständighet, som också noterades i Sorte Muld, är att det finns mycket få gravar. Förutom de tidigare nämnda tre högarna och några förstörda, finns endast tre mindre gravhögar söder om boplatsen. Dessa har inte blivit utgrävda, men förmodas innehålla kvarlevor från vardera en person (Ramqvist 1983:189). Var hamnade resten av de avlidna? Och vilka fick äran att begravas i hög? Detta motsvarar knappt en person per generation.

Den tidsmässigt senaste dateringen från Gene är från en härd i hus 2, ¹⁴C-daterad till år 515 plus/minus 90 år. Sedan hände något. Efter närmare 400 år av kontinuerlig bosättning splittrades boplatsen på Genesmon upp någon gång under senare delen av 500-talet. Hus övergavs utan att brännas ner och det uppstod två nya bosättningar på motsatta håll, vardera 1 km från den tidigare platsen. Samhällena Gene by och Vågsnäs existerar än i dag.

Ramqvist (1983:190ff) diskuterar möjliga orsaker till denna omlokalisering. Han finner inte att ändrade förutsättningar för jordbruk eller boskapsskötsel borde vara anledningen, ej heller landhöjningen. Det är svårt att ge en sannolik förklaring. Dock nämner han att stora förändringar ägt rum under senare delen av 500-talet, bland annat i Hälsingland och södra Norge. Lantbruk har lagts ner och skogen återkommit på liknande sätt som enligt Gräslund och andra forskare skedde i Svealand och södra Skandinavien. Ramqvist nämner klimatförändringar och den justinianska pesten, men tvivlar på att alla dessa förändringar i regionen hade en gemensam orsak. ¹⁴C-datering och pollenanalys skiljer sig oftast åt, vilket leder till viss osäkerhet ifråga om tidsbestämning.

2.3 Jämförelse av centralplatserna

Dessa sex centralplatser uppvisar en del gemensamma drag, men också skillnader. En översiktlig jämförelse av platserna efter fyndkategorier och de kriterier som angetts i avsnitt 1.5, görs i tabellen nedan.

Plats	Tid enl. fynd	EC	PC	MC	RC	HV	LX	Kont.
Uppåkra	BC100-AD1000	X	X	X	X	X	X	X
V. Vång	AD200-1000	X	X	X	X	X	X	X
Slöinge	AD375-1000	X	X	?	X	X	X	X
Sorte Muld	BC200-AD900	X	X	X	X	X	X	X
Gene	AD200-550/600	X	X	?	?	X	—	—
Gudme	AD200-550/600	X	X	X	X	X	X	—

Tabell 1. Jämförelse av centralplatserna.

Teckenförklaring: EC = ekonomiskt centrum, PC = politiskt centrum, MC = militärt centrum, RC = rituellt centrum, HV = hantverk (järn, brons), LX = lyxföremål (guld, glas etc.), Kont. = kontinuitet efter 500-talet.

Om vi graderar dessa centralplatser i termer av Fabechs och Ringtveds statuspyramid (se avsnitt 1.5), hamnar Gudme, Uppåkra och Västra Vång i det översta skiktet. Här har man funnit ovanligt exklusiva artefakter såsom den ornamenterade glasskålen i Uppåkra, romerska statyetter och keltiska masker i Västra Vång, liksom praktbrakteater och guldfibulor i Gudme. Detta betecknar platser med överregionalt inflytande enligt Fabechs terminologi. Slöinge och Sorte Muld hamnar i den näst översta kategorin, centra med regionalt inflytande, medan Gene som nämnts mer har karaktären av storbondegård med hantverk. Detta sagt med reservation för att indelningen enbart bygger på fynden. Det kan ha funnits skatter som har försvunnit eller ännu inte har hittats.

Ett gemensamt drag är centralplatsernas topografiska placering. I samtliga fall har de största byggnaderna varit byggda på en ås eller annan höjdsträckning. Det kan finnas praktiska anledningar till detta; man kan ha föredragit torrare mark eller mark som är impediment för att spara de bördigare jordarna till trädgårdsodling (vanligt i den nutida sydostasiatiska landsbygden där varje liten jordplätt i gårdarnas närområden utnyttjas för att odla något: mina observationer).

Ett annat skäl kan vara prestige, de ledande ville att hallarna skulle synas på håll och erinra om makt. I Beowulfagan betonas det högresta och imponerande utseendet hos Finnsborg och andra mytiska palats (Herschend 1997). På flera av platserna såsom Västra Vång, Sorte Muld och Gene finns också ett platsmässigt samband med visuellt märkbara gravhögar, något som även bidrog till upptäckten av bosättningarna. En kosmologisk dimension kan inte uteslutas.

Fyra av de behandlade centralplatserna visar en kontinuitet i bebyggelse och produktion från senromersk järnålder fram till vikingatiden eller längre. Undantagen är Gudme/Lundeborg vars betydelse minskade påtagligt efter mitten av 500-talet, samt Gene som ungefär samtidigt övergavs och delades upp i två mindre byar. Huruvida detta kan tänkas ha ett samband med fimbulvintern och pesten eller inte, behandlas i de följande avsnitten.

3 Fimbulvintern och pesten

Uttrycket ”Fimbulvintern” härstammar från Snorre Sturlassons Edda, närmare bestämt kapitel 55 i *Gylfaginning*. Snorre var en isländsk lagman, historiker och författare som levde c. 1179–1241. I berättelsen frågar kung Gylfe asarnas talesman vad som kommer att hända inför Ragnarök. Denne berättar då om ett förebud till undergången, en vinter som varar i tre år och då solen inte kommer att värma (Ström 1956:3).

3.1 Orsaker och konsekvenser, globalt och lokalt

På hösten år 536 skriver den romerske senatoren Cassiodorus från sin villa nära Ravenna ett brev till en underlydande i Rom. Han berättar att, förutom de ständiga striderna med ”barbarerna”, en underlig torr dimma täckt solen sedan flera månader. Vinstockarna vissnade och skördarna slog fel. Människorna var hungriga, sjuka och plågade av krigen (Gunn 2000:5). I andra delar av Europa finns belägg för att bland annat England och Gallien drabbades hårt (Jones 2000, Young 2000). Liknande rapporter under denna tid finns i kinesiska och koreanska astronomiska krönikor, liksom vittnesbörd om köld, missväxt och svält i flera nordliga provinser (Snow Houston 2000). Från Skandinavien finns inga samtida skriftliga källor men, som vi ska se, finns det andra indikationer på att regionen var utsatt.

Himlafenomenet och kölden kom att bestå i ett par års tid, för att så småningom gradvis avta. Men då var skadan redan skedd. Det var inte i första hand vintrarna som var problemet (i Nordeuropa är man van vid stränga vintrar), utan kölden och bristen på solljus under sommarhalvåret. Dendrokronologiska undersökningar av bl.a. irländsk ek och nordamerikansk tall visar en kraftigt minskad tillväxt under upp till 15 års tid, den största fluktuationen på 6000 år (Gunn 2000:10ff).

Vad som egentligen orsakade denna naturkatastrof är omtvistat. Säkert är att vulkanism var inblandat. Borrkärnor från Grönlandsisen visar stora halter av vulkaniskt material från den här perioden (Gräslund 2007). Det är dock egendomligt att vulkanaska skulle kunna finnas kvar i stratosfären under flera års tid. Vanligen sjunker den ner till jorden inom några veckor. ”Rekordet” som finns registrerat är efter en isländsk vulkans utbrott år 1789, då ett liknande fenomen varade i ett par månader.

En del forskare förmodar att Jorden kan ha träffats av en meteor eller komet, vilket skulle kunna ha utlöst en hel serie vulkanutbrott. Det är dock märkligt att det inte finns några bevarade vittnesbörd om en så pass spektakulär händelse. Historikern och klimatforskaren Fredrik Charpentier Ljungqvist sammanfattar i en populärvetenskaplig artikel moderna rön, att det sannolikt rörde sig om två gigantiska vulkanutbrott på kort tid: ett år 536 någonstans på norra halvklotet, och ett i tropikerna år 540 (Charpentier Ljungqvist 2016).

Vad kan vi med rimlig förmodan dra för slutsatser om klimatförändringen under 530/40-talen och dess konsekvenser för Skandinavien? Låt mig tillämpa Shimoyamas sex faktorer rörande katastrofer på materialet (2002:21; se avsnitt 1.4.2).

1. Initiering. Det är belagt att trädens tillväxt minskade, vilket knappast kan förklaras av annat än temperatursänkning och brist på solljus för klorofyllen. Det är också belagt att vulkanisk tefra spreds över stora områden. Detta plus vittnesbörden från Rom och Kina gör det sannolikt att en extrem och omfattande händelse i naturen har ägt rum.

2. Direkta orsaker till katastrofen. Till skillnad från en lokal händelse såsom en jordbävning, slår en köldvåg över hela regioner och påverkar livet där. Hjälp kan vara svår att uppbringa när alla är utsatta.
3. Lokala förhållanden. Troligen drabbade kölden svårast de samhällen som var beroende av jordbruk och boskapsskötsel. Kustnära samhällen med tillgång till fisk och skaldjur kan ha klarat sig bättre.
4. Skador. Överlag missväxt och brist på bete. Folkminskning, svält. Bosättningar övergavs och andra flyttades till högre belägna marker (detta kan tyda på ett fuktigare klimat). En jämförelsevis fyndfattig period inleds.
5. Evaluering. Hur detta uppfattades är svårt att säga idag. Dock är det troligt att händelsen upplevdes som ett verk av övernaturliga makter. Solkult har förekommit i Skandinavien och att själva solen slutade värma var nog omskakande. Mängden offerfynd från denna period är ansevärd, vilket kan tyda på att man har sökt blidka dessa makter.
6. Handling. Se punkt 4, men jag återkommer till detta. Det är möjligt att de centralplatser som var väl rustade att överleva krisen passade på att utvidga sitt territorium och inflytande. Ett mer hierarkiskt samhälle tar sin början.

Till råga på allt elände spred sig så den Justinianska pesten, som med början år 541 drabbade en redan försvagad europeisk befolkning. Det är klarlagt att det var samma bakterie som orsakade Digerdöden niohundra år senare, och som troligen spridits av råttor. I Konstantinopel och andra städer på kontinenten med tät befolkning och dåliga hygieniska förhållanden kan en stor del av befolkningen ha slagits ut av pesten på kort tid (Gräslund 1973). Även från de germanska områdena finns massgravar och andra indikationer på dess härjningar.

Hur pass mycket Skandinavien påverkades av pesten är osäkert. Tapio Seger (1982) hävdar, utifrån en studie av gravar, att Finland drabbades hårt av pesten. Gräslund (1973:281) nämner även Gotland, där den s.k. kämpgravskulturens försvinnande vid denna tid kan vara en följd av pest som smittar såväl boskap som människor. På andra håll kan en glesare befolkning och bebyggelse ha begränsat spridningen.

Man kan konstatera att dessa båda olyckor slår på olika sätt. Flerårig missväxt till följd av stoftmoln drabbar framför allt fattiga samhällen i inlandet med stort beroende av jordbruk, liten boskap och få reserver. Epidemier sprids snabbast i städer, tätbefolkade områden och handelsplatser, och gör ingen skillnad på rika och fattiga. En skillnad är också att medan fimbulvintern så vitt vi vet var en unik företeelse av kosmiska mått, epidemier har varit vanliga i historien. I det här fallet vore det inte förvånande om solens långa ”förmörkelse” tolkades som ett omen, ett förebud om den hemsökelse som därpå svepte över Europa.

3.2 För och emot katastrofteorin

Hur ställer sig vetenskapen till frågan om klimatförändringen och pesten bidrog till samhällsförändringarna under 500-talet? Eller, var detta bara en tillfällig händelse som hade föga inverkan på samhällsprocesser som ändå var på väg att ske? Arkeologer har olika uppfattningar i denna fråga.

I Sverige var det först naturhistorikern Rutger Sernander som på 1910-talet lanserade tanken att berättelsen om fimbulvintern faktiskt kunde ha ett verkligt underlag, en plötslig och extrem

köldperiod som senare mytologiserades. Sernander förlade dock händelsen till en tidigare period, i förromersk järnålder runt 500 f. Kr. (Moberg 1956:1). I *Fornvännen* 1956 diskuteras ämnet av företrädare för flera vetenskaper, om än utan konklusiva resultat.

Gräslund (2007, 2012) är den som starkast argumenterar för att katastroferna var avgörande för stora samhällsförändringar fram emot Vendeltiden. Han analyserar berättelsen om Fimbulvintern i de fornnordiska texterna såsom *Gylfaginning* och finner en klar överensstämmelse med det som hände år 536—37; att det egentligen inte var vintern det handlade om, utan somrar som blev vinterlika och att solljuset skymdes. Vidare går Gräslund igenom en rad senantika källor från olika håll med liknande vittnesbörd. Detta relateras till de arkeologiska och kulturgeografiska erfarenheterna om ett plötsligt avbrott i utvecklingen runt år 550. Den expansiva och fyndrika folkvandringstiden följs av den relativt fyndfattiga Vendeltiden. Dock ökar offerfynden av ädelmetall, ett indicium på social oro och att man sökte gudamakternas hjälp.

Hedeager (1992:212—222) menar däremot att det var en lång tids ekologisk utarmning som medförde en nödvändig rekonstruktion av ekonomi och markägande, pesten var bara en tillfällig händelse, klimatförändringen nämns inte alls. I östra Danmark blev många åkermarker åter beskogade efter c. år 500 e.Kr. (liksom Gräslund 2007 noterar angående Svealand). Pollendiagram från bland annat Vorbasse på Jylland visar dock ingen minskning i jordbruksproduktionen eller befolkningsminskning under denna period. Hedeager argumenterar emot uppfattningen om en plötslig kris. I stället hade mänsklig verksamhet under en längre tid underminerat den danska naturen. Omfattande skogsavverkning ledde till erosion och minskad foderproduktion av löv, i synnerhet vintertid. Detta ledde nödvändigtvis till en radikal omställning i jordbruket: större gårdar växte fram med mer intensiv produktion och med hantverk som biinkomst. Politiska faktorer bidrog till förändringen. Storbönder roffade åt sig mindre enheter och tog människorna i träldom.

Daniel Löwenborg (2012) verkar inta en mellanposition i debatten. Han diskuterar liknande kriser i historien, från Digerdöden på 1300-talet till Sovjetunionens fall. I alla dessa fall ledde krisen till oönskade sociala förändringar och vissa grupper övertogande av makt eller egendom (jämför mitt exempel från Bangla Desh i avsnitt 1.4.2). Löwenborg medger att klimatkrisen och pesten hade konsekvenser för Skandinavien, men detta är knappast hela förklaringen. 500-talet var en turbulent tid med stora folkrörelser, frekventa krig och en krigarklass som kunde tillskansa sig egendom och makt. Även förändringar i arvsrätten såsom *Odal*, ärftligt land, tillkom. Nedgången i odlat land kan bero på en ökad boskapsskötsel, något som både kräver och skapar kapital för de som har råd.

4 Diskussion

4.1 Strategier för att klara kriser

Uppsatsens första frågeställning är: Vilka faktorer kan ha bidragit till att en del platser visat motståndskraft vid kris?

Flera sommars kyla och missväxt betyder att maten tar slut om man inte har ansenliga förråd eller kan importera livsmedel, något som kan vara svårt när många är drabbade. Nödslakt och förtäring av boskap kan ha ägt rum. Att spara utsädet till kommande år och skydda det från desperata personer kan ha varit livsviktigt för samhällets kontinuitet. Det finns exempel på

detta från senare tid. I Förlanda socken, norra Halland, finns ett bevarat sädesmagasin från 1700-talet. Det är inbrottssäkert med stenplattor i golvet för att ingen ska kunna borra sig in. Magasinet har sju regler och kunde endast öppnas av de sju åldermännen i förening (egna observationer). Jag känner inte till om det finns indikationer på liknande byggnader under järnåldern, men det kan vara värt att lägga märke till.

Livet i hav och sjöar påverkas mindre av tillfälliga klimatförändringar. Tillgång till fisk och skaldjur kan ha gynnat överlevnad. I Sorte Muld på Bornholm har man funnit mängder av fiskben (Watt 2009:20) Det går inte att säga när fisken konsumerades, men den har utgjort en resurs. Liknande förhållanden kan gälla nordskandinaviska samhällen liksom samer och andra cirkumpolära folk, vana vid sträng kyla och med en ekonomi mer baserad på jakt, sälfångst och vilda växter (för Nordnorge, se Gräslund 2007:112). I Gene var säl en viktig föda och man har funnit spjutspetsar lämpliga för storviltjakt (Ramqvist 1983:172).

Etnologen Kerstin Eidlitz (1971) har forskat om hur framför allt cirkumpolära folk klarar av bristsituationer. Tre viktiga delar i dessa strategier är förrådshushållning, nödföda och fördelningsprinciper. Förråd av basvaror som salt och konserveringsmetoder av olika slag ger beredskap inför säsongsvist inträffande hungerperioder. Ätbara vilda växter kompletterar kosten även under normala förhållanden (som nämnts var svinmålla ett inslag i kosthållet i Gene). Under nödår tar man till ytterligare resurser i stil med barkbrödet.

Fördelning av knappa resurser genom utbyte, gåvor eller redistribution, ökar samhällets chanser att klara av en kris. Fördelningen kan även vara selektiv. Tidiga forskningsresande som Knud Rasmussen berättade att inuiter vid Berings sund prioriterade småbarn och ammande mödrar, medan äldre personer kunde lämnas att svälta ihjäl. Det kan verka hårt, men var ett sätt att söka trygga gruppens existens över tid.

Ett samhälle med en diversifierad ekonomi är mindre sårbart än ett samhälle som förlitar sig enbart på t.ex. jordbruk. Ett ekonomiskt överskott betyder att man inte behöver konsumera allt, utan kan spara och även ”växla upp” till mer hållbara tillgångar. Nedgrävda skatter som är vanliga på och runt centralplatserna behöver inte alltid vara offer. De kan också vara besparingar i händelse av kris, eller ett medel att skapa allianser. Allianser hjälper till att skapa uthållighet eftersom allierade kan fördela knappa resurser istället för att slåss om dem.

4.2 Kosmologi och platskontinuitet

En möjlig faktor som kan ha bidragit till att vissa platser bevarades under lång tid är att de ansågs heliga, och därför bortom den profana sfären med dess konflikter och förändringar. Det verkar speciellt påtagligt i Uppåkra där en religiös kontinuitet har belagts under nästan tvåtusen år: först kulthuset som byggdes och byggdes om under 800 års tid, därefter tre på varandra följande kyrkor fram till nutiden. Kulthuset och dess rikedomar sparades vid mordbranden på 600-talet, ett tecken på respekt. Även i Slöinge och Västra Vång finns platsmässig förbindelse mellan en trolig kultplats och en medeltida kyrka.

Det finns många exempel på att kristna kyrkor förlagts på eller invid tidigare blotplatser (Gamla Uppsala är nog det mest kända). Medeltida författare som Rimbert uttalar sig med avsky över ”hedniska bruk”, fast en djupare orsak kan vara att kristendomen med fördel approprierade den särskilda kosmologiska status som vidlåde dessa platser. Hedeager (2011:152—163) diskuterar centralplatsen Gudme på Fyn i termer av *cosmological emulation*,

alltså att Gudme och dess omgivning uppfattades som en jordisk avbildning av Asgård och ett föredöme för liknande platser:

Gudme may in fact be the key to a better understanding of comparable sites, for this archetypal sacred place, embodying the nostalgia for 'Asgard', is likely to have served as a model for emulation throughout Scandinavia, albeit with more humble results." (Hedeager 2011:163).

Om vi följer Hedeagers tankelinje betyder detta att hallarna restes på vissa platser med en speciell sakral status för att inkorporera den kosmologiska auktoriteten i en expanderande världslig makt. "I äldre tid bildade makten snarare öar av makt i ett hav av icke-makt" (Callmer 1997:15). Nu tillförs en andlig och tidlös dimension som bidrar till platskontinuitet och hållbarhet. Byggnaderna kan också ha "signats" med ritualer då guldgubbar och andra skatter placerades där, till exempel vid högsätesstolparna som verkar ha varit fallet i Slöinge och Västra Vång.

Charlotte Fabech (1994:174) är inne på liknande tankar. Hon anför att det största kontinuitetsbrottet i religiös praktik inte var mellan "hedendom" och kristendom, utan inträffade tidigare, under folkvandringstid. Då övergavs offerplatser i mossar och sjöar, vilka hade använts under långa tider. Offer och ritualer flyttades in till boplatserna.

Antropologen Kirsten Hastrup (1981) har analyserat isländsk kosmologi, rättsväsen och bebyggelse i ett strukturalistiskt perspektiv. Hon hävdar att det handlar om en sociocentrisk världsbild med analogier mellan religionens uppdelning Midgård/Utgård och samhällets uppdelning bygd kontra "utmark". I mitten ligger civilisationen, det ordnade samhället respektive gudarnas Asgård. Runtom denna sociala ordning finns den vilda naturen, liksom jättars och rimtursars utmarker i mytologin. Hastrup anser att denna världsbild har levt kvar långt in i medeltida rättspraxis. Det kan ha funnits paralleller i andra delar av Skandinavien som ett resultat av *peer polity interaction*.

Sammanfattningsvis, några faktorer som gynnar hållbarhet under och efter en kris:

- Platsens läge i förhållande till mindre klimatkänsliga resurser såsom fisk, säl och vilt.
- Ekonomiskt överskott som möjliggör förrådshushållning.
- Allianser och redistribution som medför att knappa resurser kan fördelas.
- Eventuellt, kulturella och kosmologiska värden.

4.3 Samhällsförändringar efter krisen

Uppsatsens andra frågeställning är: Kan förändringar i samhällsorganisationen från mitten av 500-talet ha ett samband med klimatförändringen och pesten?

I avsnitt 2.1 ovan behandlades den ökande centraliseringen och sociala differentieringen i södra Skandinavien under folkvandringstiden. Är det tänkbart att katastroferna under 500-talet bidragit till eller påskyndat denna politiska centralisering? Fynden och pollenanalyser visar att en mängd byar och marker övergavs och beskogades vid denna tid. Det vore inte så svårt för de som klarat sig att lägga beslag på större områden i sin närhet, låta trälar och underlydande småbönder bruka dem och använda överskottet för att stärka sina egna politiska och militära positioner (Gräslund 2007:114). Rentav ett proto-feodalt system med mindre centra som erlade tribut till stora sådana. T ex Slöinge ligger inte på jordbruksmark, men där man kunnat ha kontroll över handelsvägarna och därmed också över mindre platser. Det finns paralleller till sådana förfaranden i historien, som efter Digerdöden (Löwenborg 2012:4).

En naturkatastrof kan, liksom en revolution, medföra att potentialer och spänningar som har legat latent i samhället i en brytningstid plötsligt blossar upp och sopar undan traditionella strukturer. I icke-industriella samhällen är vanligen territoriet och dess avkastning (jakt, fiske, jordbruk, boskap, virke, gruvsdrift) det primära produktions sättet. Under äldre järnåldern verkar jorden ha brukats mer eller mindre kollektivt, som antyds av frånvaron av mindre parceller och gårdsgårdar (Widgren 1998). Detta system kan ha levt kvar åtminstone på bynivå fram i romersk järnålder.

Sedan förändrades ägande- och arvsreglerna. Löwenborg har studerat gravfält i Västmanland och deras datering. Han visar att ett stort antal gravfält övergavs under folkvandringstiden, medan nya kom till på andra platser. Boplatser och gravar är avhängiga av varandra och ”konstituerar plats”. Om gravar alltså utgör en territoriell markering av ägande, tyder detta på en förändring av ägandeförhållanden. (Löwenborg 2012:11f).

Löwenborg framhåller stora förändringar i bebyggelsemönster och gravskick runt 550 e.Kr. som en trolig följd av hungersnöd och avfolkning, men också med ändrade principer för jordegendom och arv. Från ett kollektivt ägande med besittningsrätt till ett individuellt ägande, även utan att ägaren måste vara bosatt på den ägda marken. Bland annat förändringar i ortnamn verkar tyda på detta, liksom runstenstexter som hävdar arvsrätt. Detta möjliggjorde för en elit att kapa åt sig stora marker och att symboliskt markera äganderätten med resta stenar och gravhögar – de senare anlades ibland ovanpå ett raserat hus eller en tidigare grav.

Helgesson (2002:176ff) gör, som nämnts i avsnitt 2.2.1, den intressanta observationen att cirkulationen av värdeföremål i Uppåkra-trakten minskar vid slutet av 500-talet, och antar att detta ersätts av förläningar av mark. Jag vill här göra en kommentar. För att en hövding ska kunna dela ut mark till allierade och underlydande (t.ex. hirden) måste det för det första finnas bördig och odlingsbar mark att tillgå. Detta *kan* vara en följd av naturkatastrofen och pesten. Avfolkade byar och åkrar kan ha fått nya brukare. För det andra bör de som tilldelats förläningar också kunna lita på att de får behålla dem och låta dem gå i arv (åtminstone så länge man ”ger” tillbaka i form av lojalitet). Detta indikerar likaså en övergång till individuell ägande- eller bruksrätt vid den tiden.

Jag vill tillägga att allianserna nu också får en annan karaktär. Rika gåvor av statusföremål som guldgubbar och brakteater är i strikt mening ”onyttiga” artefakter som uppskattas av eliterna; dessa har liknande status och kan återgälda med gengåvor. Förläningar av fast egendom betyder att givaren knyter andra till sig mer eller mindre permanent, och dessa kan vanligen inte ge detsamma tillbaka, däremot lojalitet och kanske tribut. Alltså en asymmetrisk relation som pekar framåt mot feodalsystemen. Ett mer hierarkiskt samhälle med patron-klientrelationer växer fram.

I avsnitt 3:2 redogjordes för några forskares uppfattningar om krisens inverkan på samhällsförändringen. Min egen uppfattning efter att ha gått igenom materialet och argumenten ligger närmast Löwenborgs, att en kombination av orsaker sannolikt bidrog till ekonomiska och politiska förändringar från 500-talet och framåt. För det första tror jag att de bägge samtidiga katastroferna, fimbulvintern och den justinianska pesten, fick betydande konsekvenser i Skandinavien. De väl underbyggda studierna i Gunn (2000) visar att bland annat England, Italien och Gallien drabbades hårt av klimatförändringen, liksom Kina och Nordamerika. Det finns inget rimligt skäl att just vår region skulle vara undantagen.

Det finns så många indikationer på att något dramatiskt hände just i mitten av 500-talet, att det inte går att bortse från katastrofteorin. Samtidigt, anser jag, bidrog händelserna till att accelerera samhällsprocesser som redan hade påbörjats under romersk järnålder eller ännu tidigare. Plötslig befolkningsminskning och ödelagda marker gav centralplatsernas eliter möjlighet att expandera och fullborda övergången från stamsamhälle till proto-feodalt samhälle och, med tiden, kungariken. Äldre sega strukturer i kulturen, som uppfattningen om ”var och en sin egen lyckas smed”, fick nu konkurrens av uppfattningar om ärftlig makt. Fortfarande flödade mjödet vid gillena, men nu för att glorifiera hövdingen och hans ätt, såsom skildras i Beowulfsagan och andra legender (Herschend 1997). Förändrade regler för ägande och arv möjliggjorde förläningar för att binda underlydande till centralområdena. Den politiska maktens appropriering av kult och ritual hade påbörjats tidigare (som ”kulthuset” i Uppåkra från 200-talet), och blev ytterligare ett medel för att stärka och legitimeras denna makt och dess kontinuitet i tiden.

Detta avsnitt sammanfattas i följande punkter:

- Ökande centralisering och hierarkisering av samhället kan iaktas redan under romersk eller förromersk järnålder.
- Klimatkrisen och pesten påskyndade denna process då centra som klarat sig kunde stärka sin makt och lägga beslag på övergivna områden.
- Ändrade rättsregler om fast egendom och arv möjliggjorde utdelning av förläningar och patron-klientsystem.
- Kult och ritual centraliserades och blev medel att legitimeras makten.

4.4 Hållbarhetens slut

Jag har definierat hållbarhet som tiden fram till dess en väsentlig och irreversibel förändring sker. Bland de sex platser som behandlats här är det två vars ”bäst före-datum” verkar gå ut i mitten eller slutet av 500-talet. Gudme på Fyn finns kvar som bosättning, men den drastiska nedgången av funna skatter tyder på en större ekonomisk/politisk förändring, eventuellt en migration av gruppen eller dess elit. Gene i Ångermanland överges och splittras i två nya bosättningar. I båda fallen är det möjligt, men svårt att bevisa, att fimbulvintern och pesten har bidragit till dessa förändringar. De övriga fyra platserna består, även om Sorte Muld noteras för en nedgång i handeln. Uppåkra, Slöinge och Västra Vång visar fortsatt välstånd.

I detta sammanhang kan det vara intressant att fråga sig varför även dessa centralplatser senare upphörde att vara centrala. Det finns inga tecken på att de förstörts fullständigt i ett krig. Det handlar snarare om en gradvis nedgång fram till sen vikingatid. Orsakerna kan vara externa och/eller interna. Externa faktorer är att nya platser och begynnande städer i närheten tog över deras funktioner, såsom Lund i Skåne och Falkenberg i Halland. Eller att nya handelsplatser och större skepp tog över handeln, som i Sorte Muld. Kungadömet i de danska områdena kan också ha spelat en roll och övertagit makten.

Möjliga interna orsaker är att dessa *peer polities* så att säga bar fröet till sin egen undergång. Systemvetaren Harry R. Erwins (1997) simulering av samhällsprocesser med en icke-linjär flödesmodell utgår från bland annat Colin Renfrews (1986) resonemang om eliter som tävlar med varandra med allt större monument, fester och rika gåvor. Allt detta måste skaffas fram genom människors arbete, av skickliga hantverkare och långväga handel. Till slut blir eliternas excesser så stora i relation till befolkningen och resurserna att systemet kollapsar,

folk flyr därifrån och allianserna bryts. Det finns etnografiska paralleller, som *potlatch* bland de amerikanska nordvästkustindianerna i nuvarande Kanada, där klanledare tävlade med varandra genom att rituellt förstöra värdeföremål och till slut ruinerade sig.

Isendahl & Heckbert (2015) presenterar ett liknande fall från det för-columbianska Mayafolket i Centralamerika. Här var det vattentillgången för irrigation i jordbruket som var den kritiska faktorn. Befolkningsökning och eliternas allt större anspråk på byggande av pyramider och andra monument ledde till en ekonomisk kollaps under 800-talet e. Kr., migration och övergivande av hela städer.

Timothy och Sara Champions (1986) studie av hövdingadömen och deras nätverk i Gallien under tidig järnåldern (700 f. Kr – 0) sammanfattar fyra alternativa scenarios för utvecklingen av centralplatser över tid. För det första kan elitens ambitioner kontrolleras via nätverk av allianser, vilket gynnar det politiska systemets hållbarhet. Detta verkar enligt författarna ha varit det vanligaste fallet. Om inte detta fungerar finns risk för en ”statskupp” eller att undersåtar flyr fältet. En tredje händelseutveckling följer ifall elitens tillgång till långväga handel och romerska lyxföremål skärs av – de får då svårt att upprätthålla allianserna och tappar makt. Slutligen kan centralplatsen uppgå i en större enhet, på grund av erövring eller som vasall. Det finns exempel på alla fyra utfallen i regionen (Champion & Champion 1986:67f).

Man kan spekulera om Gudmes plötsliga nedgång i slutet av 500-talet kan ha berott på antingen scenario två eller tre ovan. En elit som ställer allt högre krav på lyxkonsumtion, kanske i kombination med en minskad ekonomisk bas efter katastroferna och/eller minskad handel på grund av den politiska oron på kontinenten, är åtminstone tänkbara anledningar. Genes ungefär samtida uppsplittring i två byar stämmer inte riktigt in med dessa utfall. Frånvaron av ädelmetaller och importerat gods tyder på en mer lokal centralplats. Ekologiska förändringar under och efter krisen, såsom ett fuktigare klimat och platsens låga höjd, ligger närmare till hands.

Hedeager (2011:170f) diskuterar ritualiserat gåvoutbyte och deponerade skatter i Skandinavien under den senare järnåldern. Hon refererar till antropologen Arjun Appadurais begrepp *tournaments of value*, alltså återigen elit som tävlar med varandra i en ständigt ökande ”värdespiral”. Guld- och silverobjekt var speciellt tunga argument i politiska strategier eftersom metallerna kom utifrån, från ”den stora världen”. Deponerade skatter av ädelmetall i Skandinavien härrör framför allt från två perioder, folkvandringstiden och vikingatiden. Båda epokerna karakteriseras av stor social stress och radikala förändringar av bosättningsmönster och markägande. Enligt Hedeagers tolkning var de offrade skatterna ett medel att kosmologiskt söka balansera denna oro genom att skapa en sakral topografi, muta in gruppens område med övernaturlig hjälp.

Summering av detta avsnitt:

- Klimatförändringen och pesten kan ha bidragit till att två av de omnämnda centralplatserna försvagades under senare delen av 500-talet.
- Centralplatser kan upphöra eller omvandlas antingen på grund av externa faktorer (naturliga liksom politiska/ekonomiska), eller som konsekvens av eliters lyxkonsumtion och/eller interna motsättningar.

4.5 Några teoretiska implikationer

Uppsatsens tredje frågeställning är: Går det att från denna fallstudie dra några allmänna slutsatser eller erfarenheter om social förändring efter katastrofer?

En utgångspunkt för denna uppsats är att samhällen sällan är stabila över tid. Plötsliga och ofta oväntade händelser, vare sig de härrör från naturfenomen eller från människors agerande såsom krig, kulturkontakt eller migration, är en del av världen och livet. Funktionalistiska och evolutionistiska teorier har svårt att hantera abrupta avbrott i historien då linjära orsak-verkan-modeller visar sig otillräckliga. Som McGlade & van der Leeuw (1997) utvecklar, behövs ett paradigmiskt förhållningssätt till historien som innefattar såväl ordning som kaos: ”It forces us to reconceptualize history as a series of contingent structurings which are the outcome of an interplay between deterministic and stochastic processes” (1997:14). Kaos och katastrofer kan utmana samhällens hållbarhet, men kan också på längre sikt stärka motståndskraften. Ofta leder emellertid sådana händelser till förändringar i samhällsbilden, på gott och ont.

Historievetenskaperna, liksom antropologin, använder sig av typologier och periodisering i beskrivning och analys. Här söker man fånga vad som är normalt och representativt för en tid eller en kultur. Till exempel Hedeagers (1992) lärda översikt över järnåldern använder en modifierad variant av Montelius periodsystem, då tiden 500 f. Kr. till 800 e. Kr. indelas i sex typiska perioder (Hedeager 1992:12). Periodisering är givetvis ett användbart instrument för att bringa ordning i ett arkeologiskt material. Det kan finnas en risk att forskaren – mer eller mindre omedvetet – inriktar framställningen på just det ”normala” för perioden och bortser från det som inte faller in i denna kategori.

Ett alternativt förhållningssätt till det arkeologiska materialet kan vara i stil med den *resilience theory* som refererades till i avsnitt 1.4.1 (Redman 2005). En fördel med denna är att analysen fokuseras på såväl ”normala” skeenden och relationer vilka skapar stabilitet, som på dem som skapar förändring. Ett konkret exempel på en sådan metodik är Erwins icke-linjära flödesmodell för att studera *peer polities* (Erwin 1997, se avsnitt 4.4 ovan). Beroende på ett antal faktorer kan processen resultera antingen i utveckling eller kollaps och transformation.

Även sociologen Anthony Giddens (1984) struktureringsteori uppmärksammar att förändring kan komma snabbt och drastiskt, det som han kallar ”skärningar i tid och rum”. Teorin har tillämpats i arkeologi för att studera följder av kulturkontakt, såsom de norska fångstsamernas relationer till andra grupper och makter (Olsen 2003:141ff).

I uppsatsen argumenteras för att arkeologin med dess diakrona tidsperspektiv har redskapen för att studera långtidseffekter av naturkatastrofer och andra omvälvande händelser. Med jämförande studier kan man analysera inte bara vad som skedde, utan också identifiera strategier som använts för att möta och överleva kriser. De exempel som har behandlats här tyder på att en kris antingen kan leda till ett samhälles nedgång eller till ökad motståndskraft och utveckling. Att identifiera faktorer som påverkar utgången av sådana processer, liksom varianter av social reorganisering och kulturella långtidseffekter av händelserna, bidrar till kunskapen om hur samhällen svarar på extrema situationer.

4.6 Avslutande reflektioner

I det allmänna medvetandet är naturkatastrofer ”neutrala” eller som de kallas på engelska, ”*an act of God*”. De råkar bara ske, drabbar människor och egendom och det finns inte mycket man kan göra åt dem förutom att rädda det som räddas kan och bygga upp det som förstörts. Dock är det inte bara så i verkligheten. Som Shimoyama (2000) påvisar, är det endast initieringen av en katastrof som ligger utanför människans kontroll. Vad som händer därefter beror till stor del på sociala, politiska och ekonomiska faktorer.

Det finns även exempel i nutiden på att en naturkatastrof kan leda till sociala förändringar. Orkanen Katrina i augusti 2005 ödelade flera låglänta områden i New Orleans, och det var framför allt lågbetalda afroamerikanska medborgare som drabbades. Deras enkla hus förstördes, de hade inte försäkringar eller möjlighet att låna pengar i bankerna, så en kapitalstark vit medelklass började ta över områdena medan många svarta tvingades leva på välgörenhet och socialbidrag (Elliott & Pais 2006).

Det är ett närmast trivialt konstaterande att samhällen som är bättre rustade har större chanser att klara en kris. Det är dock värt att lägga på minnet med tanke på den pågående globala uppvärmningen och dess reella respektive tänkbara konsekvenser. Vädret är ett synnerligen komplext system och en rubbning i balansen (s.k. fjärilseffekt) kan få plötsliga och omfattande följder. Ett dystopiskt scenario vore att en ny ”fimbulvinter” eller liknande händelse slår ut viktiga funktioner, varpå de starkaste politiska och ekonomiska centra utnyttjar situationen och tar för sig på liknande sätt som verkar ha skett på järnåldern. En avspärrning skulle få allvarliga konsekvenser för Sverige, som har gjort sig av med sina beredskapslager och är beroende av olja och andra förnödenheter. Studier av tidigare kriser i historien kan hjälpa oss att bättre förstå och förbereda oss på vad som kan hända, och i någon mån bidra till en ökad medvetenhet om att kaos alltid lurar runt hörnet.

Till sist ett par personliga reflektioner. Det här uppsatsarbetet har varit lärorikt men tidvis svårt, trots god handledning. Som f.d. antropolog märker jag skillnaden mot etnografiskt fältarbete där det finns informanter att intervjua, aktiviteter att observera. I arkeologin är det de materiella spåren av mänsklig verksamhet, monument och artefakter som ”talar” till oss. Vi ställer frågor till dessa ting men förstår inte alltid deras språk, utan omformulerar deras budskap i enlighet med vår tids begrepp.

Ämnesvalet är påverkat av mina tidigare erfarenheter. Jag har varit med om jordskred i Nepal, deltagit i rekonstruktionsarbete efter vulkanutbrott och upplevt en förödande tyfon på Filippinerna. Det skapar respekt för naturens krafter och medkänsla för dess offer.

5 Sammanfattning

Denna C-uppsats i arkeologi (särskilt nordeuropeisk) vid Göteborgs universitet behandlar ett antal centralplatser i Skandinavien under folkvandringstid och tidig vendeltid (c. 400–600 e.Kr.). De platser som har valts ut är Uppåkra, Västra Vång och Slöinge i södra Sverige, Sorte Muld och Gudme/Lundeborg i Danmark samt, som en jämförelse, Gene i Norrland. Syftet är att diskutera på vad sätt dessa platser påverkades av de bägge samtida katastroferna ”fimbulvintern”, köldperioden från år 536/37 och den justinianska pesten från år 541. Den första frågan gäller vilka faktorer som bidrar till hållbarhet och motståndskraft vid en kris. Några sådana antas vara:

- Platsens läge i förhållande till mindre klimat känsliga resurser såsom fisk, säl och vilt.
- Ekonomiskt överskott som möjliggör förrådshushållning.
- Allianser och redistribution som medför att knappa resurser kan fördelas.
- Eventuellt, kulturella och kosmologiska värden som bidrar till platskontinuitet.

Den andra frågeställningen är om krisen bidrog till samhällsförändringar. I uppsatsen argumenteras för att en kombination av katastrofernas effekter och ekonomisk/politiska processer som påbörjats tidigare ledde till samhällsomvandling under senare delen av 500-talet. En ökande centralisering och hierarkisering av samhället kan iaktas redan under romersk eller förromersk järnålder. Krisen påskyndade denna process då centra som klarat sig kunde stärka sin makt och lägga beslag på övergivna områden. Ändrade rättsregler om fast egendom och arv möjliggjorde utdelning av förlänningar och patron-klientsystem. Kult och ritual centraliserades och blev medel att legitimera makten.

Klimatförändringen och pesten förmodas här ha bidragit till att två av de omnämnda centralplatserna, Gudme och Gene, försvagades under senare delen av 500-talet.

Centralplatser kan upphöra eller omvandlas antingen på grund av externa faktorer (naturliga liksom politiska/ekonomiska), eller som konsekvens av eliters lyxkonsumtion och interna motsättningar.

Den tredje frågan gäller om det går att dra några allmänna slutsatser utifrån denna fallstudie. Teoretiskt anknyter uppsatsen till forskning om samhällelig hållbarhet, liksom om naturkatastrofer och deras konsekvenser för samhällsutvecklingen. Den framhåller vikten av att studera effekten av plötsliga händelser som påverkar människors liv och egendom, och som långsiktigt kan förändra samhället, på ont eller gott. Kaos i olika former förekommer frekvent i historien och utmanar den traditionellt funktionalistiska bilden av normalitet genom tiden. Överlevnad efter sådana situationer kan också bidra till ökad hållbarhet och motståndskraft.

Nyckelord: Arkeologi, centralplatser, Skandinavien, folkvandringstid, naturkatastrofer, Fimbulvintern, Justinianska pesten, katastrofteori, hållbarhet, motståndskraft.

Referenser

Internetkällor

- Adam av Bremen 1959 [11th cent.]. *History of the Archbishops of Hamburg and Bremen*. E-bok, <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=acls;cc=acls;view=toc;idno=heb05970.0001.001> Besökt 2017-02-04.
- Dahlberg, Erik [u.å.]. Gamla Uppsala högar, *Suecia antiqua et hodierna*. https://suecia.kb.se/F/SMFQ544TX6G1CJK6T83RP3G6S998D4385KG76XY9GSCB3UGN65-05386?func=find-b&find_code=WRD&adjacent=N&request=Gamla+Uppsala Besökt 2017-03-10.
- Uppåkra, <http://www.uppakra.se> Besökt 2017-04-02.

Föreläsningar

- Kristiansen, Kristian (u. å.). *Allmän fornkunskap I: Järnåldern*. CD-föreläsning, Göteborgs universitet.

Publikationer

- Anglert, Mats & Petter Jansson 2001. Kyrkplatsen i Uppåkra – undersökningarna 1997–1999. I: Larsson, Lars (red.) 2001. *Uppåkra – Centrum i analys och rapport*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, 34. Uppåkrastudier 4, s. 23–40.
- Archaeology of Gudme and Lundeberg: Papers Presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Ed. by P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane. København: Akademisk Forlag 1994.
- Aspeborg, Håkan 2010. *Boplatser i centralplatsens närhet*, Skåne, Uppåkra socken, Stora Uppåkra 2:25, Staffanstorps kommun. UV Syd rapport 2010:2, arkeologisk utredning 2009.
- Axboe, Morten 2009. Gold Bracteates. I: *Sorte Muld: Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne: Bornholms museum 2009, s. 35–41.
- Bergeron, Tor, Magnus Fries, Carl-Axel Moberg & Folke Ström 1956. ”Fimbulvinter”. *Fornvännen*, 1956 (51), s. 1–18.
- Brink, S. 1996. Political and social structures in Early Scandinavia. A settlement-historical pre-study of the Central Place. *Tor*, Vol. 28. Uppsala.
- Burenhult, Göran (red.) 2000. *Arkeologi i Norden 2*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Callmer, Johan 1994. Slöingeprojektet 1993: fortsatt undersökning på en plats med guldgubbar. *Fornvännen* 89:4, s. 257–263.
- Callmer, Johan 1997. Aristokratiskt präglade residens från yngre järnåldern i forskningshistorien och deras problematik. I: Callmer, Johan & Erik Rosengren (red.) 1997. *”-gick Grendel att söka det höga huset-”: arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16–17 november 1995. GOTARC C no. 17, s. 11–18.
- Callmer, Johan 1998. Handelsplatser och kustplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. I: Larsson, Lars & Birgitta Hårdh (red.) 1998. *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, no. 28, Uppåkrastudier 1, s. 27–38.
- Callmer, Johan 1999. A stranger. I: *Sorte Muld: Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne: Bornholms museum 2009, s. 70–71.

- Callmer, Johan & Erik Rosengren (red.) 1997. "—gick Grendel att söka det höga huset—": *arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16—17 november 1995. GOTARC serie C no. 17.
- Champion, Timothy & Sara Champion 1986. Peer polity interaction in the European Iron Age. I: Colin Renfrew & John F. Cherry (eds). *Peer Polity Interaction and Socio-political Change*. Cambridge University Press, pp. 59—68.
- Charpentier Ljungqvist, Fredrik 2016. Tydliga spår efter historiens extremväder. *Forskning och Framsteg* 6/2016 s. 50—55.
- Corlin, Claes 1995. *Common Roots and Present Inequality: Ethnic Myths among Highland Populations of Mainland Southeast Asia*. NIAS Reports no. 17. Köpenhamn: Nordic Institute of Asian Studies.
- Crittenden, K.S. & K. Rodolfo 2002. Bacolor town and Pinatubo volcano, Philippines: coping with recurrent lahar disaster. In: Torrence, Robin & John Grattan (eds) 2002. *Natural Disasters and Cultural Change*. *One World Archaeology* 45. London: Routledge. Pp. 43—65.
- Driessen, Jan 2002. Towards an archaeology of crisis: defining the long-term impact of the Bronze Age Santorini eruption. In: Torrence, Robin & John Grattan (eds) 2002. *Natural Disasters and Cultural Change*. *One World Archaeology* 45. London: Routledge. Pp. 250—263.
- Eidlitz, Kerstin 1971. *Föda och nödföda: hur människan använde vildmarkens tillgångar*. Stockholm: Tema, LTs förlag.
- Elliott, James R. & Jeremy Pais 2006. Race, class, and Hurricane Katrina: Social differences in human responses to disaster. *Social Science Research* 35 (2006), Pp. 295—321.
- Erwin, Harry R. 1997. The dynamics of peer polities. I: McGlade, James & Sander E. van der Leeuw 1997. *Time, Process and Structured Transformation in Archaeology*. *One World Archaeology* no. 26. London & New York: Routledge, Pp. 57—96.
- Fabech, Charlotte 1994. Reading society from the cultural Landscape. South Scandinavia between sacral and political power. In: *Archaeology of Gudme and Lundeberg: Papers Presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Ed. by P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane. København: Akademisk Forlag 1994, Pp. 169—183.
- Fabech, Charlotte 1998. Kult og Samfund i yngre jernalder – Ravlunda som exempel. I: Larsson, Lars & Birgitta Hårdh (red.) 1998. *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern*. *Acta archaeologica Lundensia Series in* 80, no. 28, Uppåkrastudier 1, s. 147—164.
- Friedman, Jonathan 1979. *System, Structure, and Contradiction in the Evolution of 'Asiatic' Social Formations*. Köpenhamn: Nationalmuseum.
- Giddens, Anthony 1984. *The Constitution of Society: Outline of a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gräslund, Bo 1973. Åring, näring, pest och salt. *Tor* XV, s 274—293.
- Gräslund, Bo 2007. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536—537 e. Kr. *Saga och sed*, s. 93—123.
- Gräslund, Bo & Neil Price 2012. Twilight of the Gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective. *Antiquity*, 86, June 2012, pp. 428—443.
- Gunn, Joel D. (ed.) 2000. *The Years without Summer: Tracing A.D. 536 and its Aftermath*. BAR International Series 872. London: Archaeopress.
- Gunn, Joel D., V. L. Scarborough, W. J. Folan, C. Isendahl, A. F. Chase, J. A. Sabloff, and B. Volta. 2016. A distribution analysis of the central Maya lowlands ecoinformation network: its rises, falls, and changes. *Ecology and Society* 22(1):20.
- Hansen, Ulla 2009. Fibulae and pins. I: *Sorte Muld: Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne: Bornholms museum 2009, s. 63—69.
- Hastrup, Kirsten 1981. Cosmology and society in medieval Iceland. *Ethnologia Scandinavica* 91: 63—78.

- Hauck, Karl 1994. Gudme als Kultort und seine Rolle beim Austausch von Bildformularen der Goldbrakteaten. I: *Archaeology of Gudme and Lundeberg: Papers Presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Ed. by P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane. København: Akademisk Forlag 1994. Pp. 78—88.
- Hedeager, Lotte 1992. *Iron Age Societies*. Oxford: Blackwell.
- Hedeager, Lotte 2011. *Iron Age Myth and Materiality*. Oxford: Blackwell.
- Helgesson, Bertil 2002. *Järnålderns Skåne: samhälle, centra och regioner*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, no. 38. Uppåkrastudier 5.
- Helgesson, Bertil 2004. Tributes to be Spoken of: Sacrifice and Warriors at Uppåkra. I: Larsson, Lars (red.) 2004. *Continuity for Centuries: A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra*. Uppåkrastudier 10. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 223—239.
- Henriksson, Mikael 2008. *Västra Vång Särskild undersökning*. Blekinge museum, rapport 2008:24.
- Henriksson, Mikael 2011a. *Västra Vångs by RAÄ 116 resp. 189 Hjortsberga socken, Ronneby kommun. Magnetometerundersökning*. Blekinge museum, rapport 2011:23.
- Henriksson, Mikael 2011b. *Västra Vångs bygata, särskild utredning*. Blekinge museum, rapport 2011:13.
- Henriksson, Mikael 2015. *Efterundersökning Västra Vång 2012*. Blekinge museum, rapport 2015:13.
- Henriksson, Mikael 2016. *Efterundersökning Västra Vång 2013*. Blekinge museum, rapport 2016:5.
- Henriksson, Mikael 2017. *Efterundersökning Västra Vång 2016. Johannishus 1:2, Hjortsberga socken, Ronneby kommun*. Blekinge museum, rapport 2017:1.
- Herschend, Frands 1997. *Livet i Hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. Uppsala universitet: Occasional papers in archaeology no. 14.
- Herschend, Frands 2001. *Journey of Civilisation: The Late Iron Age View of the Human World*. Occasional Papers in Archeology, Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala.
- Hårdh, Birgitta (red.) 2001. *Uppåkra – centrum och sammanhang*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, Uppåkrastudier 3.
- Hårdh, Birgitta 2004. The Metal Beaker with Embossed Foil Bands. I: Larsson, Lars (red.) 2004. *Continuity for Centuries: A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra*. Uppåkrastudier 10. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 49—91.
- Ingold, Tim 2001. *The Perception of the Environment*. London & New York: Routledge.
- Isendahl, Christian & Scott Heckbert 2015. Pathways to sustainable development or poverty: Water security and wealth in the pre-columbian Puuc-Nohkacab Maya lowlands. In: Cunningham, Tim & Jan Driessen (eds): *Crisis to Collapse: The Archaeology of Social Breakdown*. AEGIS 11, Presses Universitaires de Louvain, Pp. 251—262.
- Jensen, Ola W. & Håkan Karlsson 2001. *Aktuell samhällsteori och arkeologi*. Lindome: Bricoleur Press.
- Jones, Elizabeth 2000. Climate, archaeology, history and the Arthurian tradition. I: Gunn, Joel D. (ed.) 2000. *The Years without Summer: Tracing A.D. 536 and its Aftermath*. BAR International Series 872. London: Archaeopress, pp. 25—34.
- Larsson, Lars 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. I: Larsson, Lars & Birgitta Hårdh (red.) 1998. *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, no. 28, Uppåkrastudier 1, s. 95—112.
- Larsson, Lars (red.) 2001. *Uppåkra – Centrum i analys och rapport*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, 34. Uppåkrastudier 4.
- Larsson, Lars (red.) 2004. *Continuity for Centuries: A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra*. Uppåkrastudier 10. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Larsson, Lars & Birgitta Hårdh (red.) 1998. *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, no. 28, Uppåkrastudier 1.

- Larsson, Lars & Karl-Magnus Lenntorp 2004. The Enigmatic House. I: Larsson, Lars (red.) 2004. *Continuity for Centuries: A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra*. Uppåkrastudier 10. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 3—48.
- Larsson, Lars & Bengt Söderberg 2012. *Vetenskapligt program för de arkeologiska undersökningarna av fornlämning raä 5, Stora Uppåkra socken, Staffanstorps kommun, Skåne*. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Larsson, Lars & Bengt Söderberg 2013. ”Brända hallar — diskontinuitet och kontinuitet: ett järnåldersresidens i Uppåkra, Sydsverige”. *Fornvännen* 2013, s. 238—248.
- Leach, Edmund 1954. *Political Systems of Highland Burma*. London: Bell and sons.
- Lindqvist, Sune 1936. *Uppsala högar och Ottarshögen*. Stockholm: Nationalmuseum.
- Ljungkvist, John 2005. Uppsala högars datering och några konsekvenser av en omdatering till tidiga Vendeltiden. *Fornvännen* 100 (2005), s. 245—259.
- Lundqvist, Lars 1996a. Slöingeprojektet 1994 och 1995: stolpar, guldgubbar och bebyggelse. *Fornvännen* 91:1 s. 27—36.
- Lundqvist, Lars 1996b. Slöinge – en stormansgård från järnåldern. I: Lundqvist, Lars, Karin Lindeblad, Ann-Lili Nielsen & Lars Ersgård: *Slöinge och Borg – Stormansgårdar i öst och väst*. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter nr 18, s. 9—52.
- Lundqvist, Lars 1997. Slöinge: om ett pågående projekt. I: Callmer, Johan & Erik Rosengren (red.) 1997. *"-gick Grendel att söka det höga huset—": arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16—17 november 1995. GOTARC serie C no. 17, s. 89—98.
- Lundqvist, Lars 2000a. *Slöinge 1992—1996: undersökningar av en boplatz från yngre järnålder*. Göteborgs universitet: GOTARC serie C nr 4.
- Lundqvist, Lars 2000b. *Järnålderns centra —exempel från Halland och Västergötland*. Projekt Urbaniseringsprocesser i Västsverige. Göteborgs universitet: GOTARC serie C nr 35.
- Lundqvist, Lars (red.) 2003. *Slöinge 1992—1996: undersökningar av en boplatz från yngre järnålder*. Slöingeprojektet 2. Göteborgs universitet: GOTARC serie C nr 42.
- Lundqvist, Lars, Erik Rosengren & Johan Callmer 1993. En fyndplats med guldgubbar vid Slöinge, Halland. *Fornvännen* 88:1 s. 65—70.
- Lönnroth, Lars 1997. Hövdingahallen i fornordisk myt och saga. I: Callmer, Johan & Erik Rosengren (red.) 1997. *"-gick Grendel att söka det höga huset—": arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16—17 november 1995. GOTARC serie C no. 17, s. 31—38.
- Löwenborg, Daniel 2012. An Iron Age shock doctrine – did the AD 536—7 event trigger large-scale social changes in the Mälaren valley area? *JAAH – Journal of Archaeology and Ancient History* 2012 (4), s. 1—29.
- McGlade, James & Sander E. van der Leeuw 1997. *Time, Process and Structured Transformation in Archaeology*. One World Archaeology no. 26. London & New York: Routledge.
- Moberg, Carl-Axel 1956. “Fimbulvintern”, inledning. *Fornvännen* 51 s. 1f.
- Näsman, Ulf 1998. Sydsandinavisk samhällsstruktur i ljustet av merovingisk och anglosaxisk analogi, eller i vad är det som centralplatserna är centrala? I: Larsson, Lars & Birgitta Härdh (red.) 1998. *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, no. 28, Uppåkrastudier 1, s. 1—26.
- Ohlmarks, Åke 1980. *Stamträd över Europas furstehus*. Borås: Bokförlaget Plus.
- Oliver-Smith, Anthony 1986. *The Martyred City: Death and Rebirth in the Andes*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Oliver-Smith, Anthony, & Susannah M. Hoffman (eds) 1999. *The Angry Earth: Disaster in Anthropological Perspective*. Psychology Press.
- Olsen, Bjørnar 2003. *Från ting till text: teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning*. Lund: Studentlitteratur.

- Ramqvist, Per H. 1983. *Gene: On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden*. University of Umeå, Dept. of Archaeology [diss.].
- Redman, Charles R. 2005. Resilience theory in Archaeology. *American Anthropologist* vol. 107(1), pp. 70—77.
- Regnell, Mats 2001. Gård, åker och äng – den centrala platsens triviala bas. I: Larsson, Lars (red.) 2001. *Uppåkra – Centrum i analys och rapport*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, 34. Uppåkrastudier 4, s. 113—122.
- Renfrew, Colin & Johan F. Cherry (eds.) 1986. *Peer Polity Interaction and Socio-political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seger, Tapio 1982. The plague of Justinian and other scourges: An analysis of the anomalies in the development of the Iron Age population in Finland. *Fornvännen* 77, s. 184—197.
- Shimoyama, Satoru 2002. Basic characteristics of disasters. In: Torrence, Robin & John Grattan (eds) 2002. *Natural Disasters and Cultural Change*. One World Archaeology 45. London: Routledge. Pp. 19—27.
- Snow Houston, Margaret 2000. Chinese climate, history and state stability in A. D. 536. In: Gunn, Joel D. (ed.). *The Years without Summer: Tracing A.D. 536 and its Aftermath*. BAR International Series 872. London: Archaeopress. Pp. 71—78.
- Sorte Muld: Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne: Bornholms museum 2009.
- Stilborg, Ole 2001. Keramiken i centrum: keramik som indikator på centralplatsstatus. I: Larsson, Lars (red.) 2001. *Uppåkra – Centrum i analys och rapport*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 80, 34. Uppåkrastudier 4, s. 123—141.
- Ström, Folke 1956. "Fimbulvintern" ur religionshistorisk synpunkt. *Fornvännen* 51 s. 3—5.
- Stjernquist, Berta 2004. A Magnificent Glass Bowl from Uppåkra. I: Larsson, Lars (red.) 2004. *Continuity for Centuries: A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra*. Uppåkrastudier 10. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 103—149.
- Thrane, Henrik 1993. *Guld, guder og godtfolk – et magtcentrum fra jernalderen ved Gudme og Lundeberg*. København: Nationalmuseet.
- Torrence, Robin & John Grattan (eds) 2002. *Natural Disasters and Cultural Change*. One World Archaeology 45. London: Routledge.
- Tre år i Vång*. Redaktion: Mikael Henriksson och Björn Nilsson. Blekinge museum 2014.
- Vang Petersen, Peter 1994. Excavations at Sites of Treasure Trove Finds at Gudme. I: *Archaeology of Gudme and Lundeberg: Papers Presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Ed. by P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane. København: Akademisk Forlag 1994, pp.30—40.
- Watt, Margrethe 2004. The Gold Figure Foils (*Guldgubbar*) from Uppåkra. I: Larsson, Lars (red.) 2004. *Continuity for Centuries: A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra*. Uppåkrastudier 10. Stockholm: Almqvist & Wiksell, s. 167—222.
- Watt, Margrethe 2009. Gold-foil figures. I: *Sorte Muld: Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne: Bornholms museum 2009, s. 42—53.
- Widgren, Mats 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det en väg till syntes? I: Larsson, Lars & Birgitta Härdh (red.) 1998. *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta archaeologica Lundensia Series in 80, no. 28, Uppåkrastudier 1, s. 281—296.
- Young, Bailey K. 2000. Climate and crisis in sixth-century Italy and Gaul. I: Gunn, Joel D. (ed.) 2000. *The Years without Summer: Tracing A.D. 536 and its Aftermath*. BAR International Series 872. London: Archaeopress pp. 35—42.

Karta över centralplatserna

Karta över behandlade platser, ungefärligt läge. Konturer från Wikimedia Commons.